

Uspostava i djelovanje uprave NDH u dijelovima Dalmacije nakon kapitulacije Italije (rujan 1943.- studeni 1944.)

Na osnovi dokumenata Ministarstva oslobođenih krajeva NDH i drugih izvora prilog pokušava prikazati djelovanje ustaške uprave u dijelovima Dalmacije koji su nakon kapitulacije Italije pripali ustaškoj državi.

Rimskim ugovorima iz svibnja 1941. NDH je izgubila najvažniji dio jadranske obale¹. Kad je 8. rujna 1943. objavljena kapitulacija Kraljevine Italije, Ante Pavelić je spomenute ugovore razvrgnuo i, uz suglasnost Hitlera, proglasio ponovno pripajanje tih krajeva NDH.² Iako postoji bogata literatura koja se bavi raznim aspektima Drugog svjetskog rata na području Dalmacije,³ razmjerno je malo radova o uspostavi i djelovanju uprave NDH u krajevima koji su do rujna 1943. pripadali Italiji, a oni koji postoje uglavnom se ograničavaju na stanje neposredno nakon kapitulacije Italije. U ovom radu pokušat ću prikazati djelovanje ustaške uprave na tom području sve do njenog povlačenja pred partizanima krajem 1944.

U najkraćim crtama razvoj vojnih događaja nakon kapitulacije Italije tekao je ovako: Titovi partizani su razoružali velik dio talijanskih jedinica i zauzeli skoro cijelu dalmatinsku obalu i otoke. Njemačke snage su krenule prema obali kako bi zauzele prostor koji su prije držali Talijani i spriječile moguće anglo-američko iskrcavanje. One su brzo zauzele Zadar, Šibenik i Dubrovnik, ali su u Split ušle tek 27. rujna, nakon teških borbi sa partizanima.⁴

¹ Rimskim ugovorima Kraljevina Italija je dobila: Kastav, Sušak, dio Gorskog kotara i Hrvatskog primorja, priobalni dio Dalmacije od Obrovca (ostao u NDH) do Splita (koji je došao pod Italiju) i općinu Gruda u Konavlima. Od otoka Talijani su dobili Krk, Rab, otoke pred anektiranim dijelom obale, Vis, Korčulu i Mljet. F. Jelić-Butić: *Ustaše i NDH 1941-1945.*, Zagreb, 1977. (dalje: "F. Jelić-Butić-1977."), str. 89.

² F. Jelić-Butić-1977., str. 268-269.

³ Tu prije svega mislim da izdanja nekadašnjeg Instituta za historiju radničkog pokreta Dalmacije iz Splita. Među ostalim on je izdao deset zbornika radova (Biblioteka zbornici, 1970.-1989.) i deset svezaka zbornika dokumenata (*NOB-a u Dalmaciji, 1941-1945.*). Osim izdanja IHRPD treba spomenuti i četiri knjige D. Gizdića u kojima su u obliku dnevnika prikazani događaji u Dalmaciji tijekom Drugog svjetskog rata: *Dalmacija 1941, Dalmacija 1942, Dalmacija 1943 i Dalmacija 1944-1945*, Zagreb, 1957.-1964.

⁴ *Vojna enciklopedija*, knjiga 2, Beograd, 1971, str. 314.

Ministarstvo oslobođenih krajeva

Neposredno nakon kapitulacije Italije Edo Bulat je kao državni ministar bio zadužen za "privremeno vođenje izvanrednih poslova u vezi s pripojenjem oslobođenih krajeva." On je već nakon proglašenja NDH u travnju 1941. postavljen za "ministra za Dalmaciju", ali je potpisivanjem Rimskih ugovora taj položaj postao nepotreban.⁵

Prvi pokušaj da dođe u Split, najvažniji grad "oslobođenih krajeva", pokazao se izuzetno teškim i opasnim. Bulat se nakon kapitulacije Italije prebacio zrakoplovom u Sinj i 15. rujna se sa dvadesetak pratioca pridružio njemačkim snagama koje su kretale prema Splitu kojeg su držali partizani. Slijedećeg dana bili su opkoljeni od partizana i ostali su "...u neprijateljskoj vatri čitavih 9 noći i 8 dana."⁶ Bulat je bio ranjen, a nekoliko je ljudi iz njegove pratnje poginulo. Tek 24. rujna uspjeli su se vratiti u Sinj. Nijemci su zauzeli Split 27. rujna, pa je Bulat u grad konačno došao 2. listopada.⁷

Ministarstvo oslobođenih krajeva osnovano je 3. studenog 1943, sa Bulatom kao ministrom i djelovalo je do 20. svibnja 1944. Zadatak ovog ministarstva bio je da rukovodi cjelokupnom državnom upravom na području od Istre do Dubrovnika (dakle ne samo u krajevima koji su prije bili anektirani od Italije). Na tom području Bulatu su bila podvrgnuta sva tijela državne uprave, a ostala državna ministarstva trebala su mu staviti na raspolaganje službenike koje zatraži.⁸

Bulatovo ministarstvo prvobitno je bilo smješteno u Zagrebu u Preobraženskoj ulici br. 2, a zatim na Strossmayerovom trgu br. 2, u zgradi bivše talijanske vojne misije.⁹

Glavari građanske uprave

Kao područni organi Bulatovog ministarstva postojala su dva Glavara građanske uprave. Ta ustanova uvedena je 18. siječnja 1943. zakonskom odredbom o iznimnom stanju. Ovom odredbom je predviđeno da u krajevima u kojima se vode vojne operacije izvršna

⁵ F. Jelić-Butić-1977., str. 75, 270.

⁶ Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (HDA), fond Ministarstva oslobođenih krajeva (MOK), inventarni broj 10947 (dokumenti iz ovog fonda označeni su inventarnim brojem, osim onih iz kutije broj 1, koje ću navoditi pod brojem urudžbenog zapisnika tih dokumenta koji se koristio u uredskom poslovanju tog ministarstva). Na ovom se mjestu želim zahvaliti djelatnicima svih arhivskih i drugih ustanova u kojima sam skupljao građu za ovaj rad, a posebno Milanu Pojiću i Zdenki Baždar iz HDA, Milivoju Blaževiću iz Sabirnog arhivskog centra u Šibeniku, i Luciji Benyovsky iz Hrvatskog povijesnog muzeja u Zagrebu.

⁷ *Narodnooslobodilačka borba u Dalmaciji, 1941-1945.*, zbornik dokumenata IHRPD (dalje: "NOB-a u Dalmaciji") knjiga 8, dokument broj 484, 492; *Kronologija Splita 1941-1945.*, IHRPD, Split, 1979. (dalje: "Kronologija Split"), str. 260, 262, 270. Za promidžbu NDH, ulaskom Nijemaca i ustaša u Split, taj je grad oslobođen "...od Židova, od talijanske soldateske, od boljševičkih izroda, od četnika Draže Mihailovića, kao i ostataka protuhrvatske "jugoslavenštine" Smodlakinog kova, od svih neprijatelja hrvatskoga naroda i države, koji su se u času, kada je Poglavnik proglasio oslobodjenje hrvatske jadranske obale i otoka, našli svi skupa protiv hrvatskoga naroda i države." Jedno izvješće Mornarice NDH je kasnije na bitno različit način opisalo partizansko zauzimanje Splita i razoružavanje Talijana, dajući tim događajima komunistički, ali i "krajni nacionalno-hrvatski" karakter, dok nakon ulaska Nijemaca u Splitu prema njima vlada "posebno velik strah i nerazpoloženje". HDA, zbirka stampata 43/146; NOB-a u Dalmaciji, knjiga 9, dok. br. 406.

⁸ Zbornik zakona i naredaba NDH, dvobroj 31-32, 20. XI. 1943, str. 1242-1243; br. 35, 20. XII. 1943, str. 1309-1310.

⁹ HDA, MOK, inv. br. 10940, 10946, 10967.

vlast prelazi na vojnog zapovjednika kojem se dodjeljuje glavar građanske uprave, koji će na tom području nadzirati i voditi sve građanske poslove.¹⁰

10. rujna 1943. Bruno Nardelli je imenovan glavarem građanske uprave za područje oslobođene Dalmacije te velikih župa Bribir-Sidraga i Cetina (kasnije se njegovo djelovanje proširilo i na veliku župu Dubrava i Sidraga-Ravni kotari). Njegovo sjedište je bilo u Splitu, u kojeg je Nardelli došao tek 26. listopada i preuzeo poslove od privremeno postavljenog Vladimira Jonića. Nakon Nardellijevog odlaska u Split u Zagrebu je osnovan ured njegovog Glavarstva, koji se brinuo za prehranu i slanje službenika u Dalmaciju (izgleda da je taj ured kasnije ukinut). U teškim okolnostima koje su vladale na području za koje je bio nadležan, Nardellijevo djelovanje i odnos prema stanovništvu je po nekim izvorima smatrano pozitivnim, iako on zbog prilika o kojima ćemo govoriti u ovom tekstu nije osobno mogao popraviti teško stanje na tom području.¹¹

Istog dana kad i Nardelli, imenovan je i Oskar Turina za glavara građanske uprave za oslobođeno područje Gorskog kotara, Hrvatskog primorja i Istra te za područje velikih župa Modruš, Vinodol-Podgorje, Gacka-Lika sa sjedištem u gradu Sušak-Rijeka. Nijemci su nakon sloma Kraljevine Italije osnovali Operativnu zonu "Jadransko primorje" u kojoj su preuzeli građansku upravu. Zona je, među ostalim, obuhvatila i Istru i Rijeku s Kvarnerom, pa NDH, osim otoka Raba, nije dobila ništa od onog što su na tom području 1941. uzeli Talijani, jer su svi ti krajevi ostali u navedenoj Zoni.¹²

Preustroj velikih župa u Dalmaciji

Pripojenjem bivših anektiranih krajeva došlo je do izmjena granica postojećih i osnivanja novih velikih župa, koje su u NDH predstavljale glavnu teritorijalno-upravnu jedinicu.¹³

Od 1. studenog počela je djelovati potpuno nova velika župa Sidraga-Ravni kotari. Njeno sjedište je trebalo biti u Zadru. Osim grada Zadra sastojala se od kotareva Benkovac, Biograd i Preko, a kasnije i kotara Pag. Velika župa Bribir-Sidraga (kotarevi Bosansko Grahovo, Knin, Drniš) izgubila je u svom nazivu riječ "Sidraga". Pripojeni su joj kotar i grad Šibenik, a sjedište joj se iz Knina trebalo preseliti u Šibenik. Velikoj župi Cetina (kotarevi Brač, Hvar, Imotski, Makarska, Omiš, Sinj) pripojeni su kotar i grad Split. Sjedište ove župe premjestilo se iz Omiša u Split.¹⁴

¹⁰ Zbornik zakona i naredaba NDH, dvobroj 3-4, 10. II 1943., str. 39-40. Za razliku od zakonske odredbe o iznimnom stanju, kojom je predviđeno da glavar građanske uprave bude podvrgnut određenom vojnom zapovjedniku, glavari građanske uprave u Splitu i Rijeci-Sušaku bili su podvrgnuti Ministarstvu oslobođenih krajeva, a tek od 20. svibnja 1944. na tom je području uvedena vojna uprava NDH.

¹¹ Narodne novine, br. 207, 11. IX 1943; Zbornik zakona i naredaba NDH, br. 35, 20. XII 1943, str. 13 10-1311; NOB-a u Dalmaciji, knjiga 8, dok. br. 492, knjiga 9, dok. br. 417 (str. 1102); HDA, MOK, kut. 1, 624/44; Novo doba, Split, br. 22, 28. X 1943.

¹² Narodne novine kao i u prethodnoj bilješci; A. Giron, P. Strčić: *Prilog o odnosu saveznika osovinskog bloka u Istri i Rijeci od rujna 1943. do lipnja 1944. godine*, Spomenica Ljube Bobana 1933.-1994., Zagreb, 1996., str. 348 i 350. Za više podataka o pokušajima NDH da uspostavi svoju upravu na Rijeci-Sušaku i u Istri vidjeti od istih autora: *Poglavnikovom vojnom uredu, Treći Reich, NDH, Sušak-Rijeka i izvješće dr. Oskara Turine 1943.*, Rijeka, 1993.

¹³ Zbornik zakona i naredaba NDH, broj 29, 20. X 1943., str. 1196. Za više podataka o velikim župama NDH, vidi F. Jelić-Butić-1977., str. 103-105.

¹⁴ Narodne novine, br. 245, 26. X 1943, br. 138, 21. VI 1944; Zbornik zakona i naredaba NDH, dvobroj 31-32, 20. XI 1943., str. 1240, 1241, 1243; Kronologija Split, str. 274.

U stvarnosti ovaj preustroj nije u potpunosti ostvaren. Dok se sjedište velike župe Cetina preselilo u Split početkom listopada, sjedište župe Bribir ostalo je u Kninu. Pretpostavljam da je razlog tome često bombardiranje Šibenika od strane anglo-američkog zrakoplovstva. Kada je 19. ožujka 1944. i Knin teško bombardiran, uprava velike župe Bribir preselila se u selo Badanj kod Drniša, gdje je živjela obitelj velikog župana. Isto tako, sve do povlačenja ustaša iz Dalmacije nije uspostavljena uprava NDH u Zadru. Umjesto toga, 10. studenog 1943. u Zemuniku je uspostavljeno privremeno sjedište velike župe Sidraga-Ravni kotari.¹⁵

Velika župa Dubrava sa sjedištem u Dubrovniku pokrivala je istočnu Hercegovinu i dubrovačko primorje. Njoj je pripojen kotar Korčula i općina Gruda u Konavlima. Župi je formalno pripojen i kotar Kotor sa gradovima Kotorom i Herceg Novim, iako tijekom cijelog postojanja NDH na tom području nisu uspostavljeni nikakvi oblici ustaške vlasti.¹⁶

Prometne veze sa Dalmacijom

Sigurne prometne veze sa Dalmacijom bile su nužne za dopremu hrane, kao jedne od najvažnijih potreba tamošnjeg stanovništva. Osim toga, bez prometnih veza nije bilo moguće ostvariti bilo kakvo ozbiljnije djelovanje uprave NDH na tom području. Više od dvije godine rata sa partizanima na području NDH ostavile su ozbiljan trag na prijeratnim prometnim vezama, jer je lička željeznička pruga (Zagreb - Ogulin - Knin - Split), važna veza s Dalmacijom, bila uništena.

Prometne veze su bile posebno slabe neposredno nakon kapitulacije Italije, kada su Nijemci i ustaše držali samo nekoliko opkoljenih gradova na obali (Split je imao kopnenu vezu samo sa Sinjom). Tek početkom studenog Nijemci su zauzeli poluotok Pelješac, naselja u neposrednoj blizini Splita (Kaštela, Trogir), a otvorili su i put od Imotskog do Mostara. U prosincu su zauzimanjem Tomislavgrada i Livna osigurali dalmatinsko zaleđe. Krajem godine zauzeli su Korčulu i Mljet, a u siječnju 1944. Šoltu, Brač i Hvar.¹⁷

Postojala su dva kopnena puta za Dalmaciju. Prvi je vodio preko Bihaća, do kojeg se stizalo željezničkom prugom Zagreb - Sisak - Bosanski Novi - Bihać, a zatim se automobilskim konvojima iz Bihaća vozilo za Knin. Nešto bolji od ovog bio je put koji je kretao iz Broda na Savi. Vlakovi sa područja sjeverno od Save u Brodu bi se prekrcavali na "bosanske" (uskotračne) vagoni. Taj posao je nadzirao Ured za nadzor pretovara Ministarstva oslobođenih krajeva. "Bosanskom" prugom vlakovi su išli do Mostara (željeznička postaja Žitomislići). Tamo je roba prekrcavana u kamione, koji su je preko Imotskog prebacivali u Split. Oba ova prometna pravca imala su ozbiljnih nedostataka.

¹⁵ Povijesni arhiv Zadar, zbirka miscellanea, svežanj 194, pozicija 39; HDA, MOK, inv. br. 11190, 11269. U Zemuniku je bila smještena i kotarska uprava Biograda n/M na čelu sa kotarskim predstojnikom Petrom Pinčićem. Njemačka vojska je zauzela Biograd 12. prosinca 1943, ali Pinčić se ni tada nije preselio u Biograd. NOB-a u Dalmaciji, knjiga 9, dok. br. 315.

¹⁶ Narodne novine, br. 245, 26. X 1943. U velikim župama Cetina, Bribir i Sidraga-Ravni kotari živjelo je oko 580 000 do 600 000 ljudi, a u velikoj župi Dubrava živjelo je još 130 000 ljudi. Ovaj broj se jednim dijelom zasniva na prijeratnom popisu stanovništva. Jasno je da su ratne prilike utjecale na promjenu broja stanovnika. Po jednom dokumentu, u općini Šibenik je 1944. stvarno živjelo tek 16 000 stanovnika, iako je po prijeratnim podacima ta općina imala 37 241 stanovnika. HDA, MOK, inv. br. 11019, 11059, 11175, 11318.

¹⁷ NOB-a u Dalmaciji, knjiga 9, dok. br. 413 (str. 1087); Kronologija Split, str. 281; Vojna enciklopedija, Beograd, 1971., knjiga 2, str. 315.

Uloga glavnog prometnog čvorišta u smjeru Dalmacije donijela je Bihaću dosta problema, jer taj grad nije mogao primiti sav promet koji je preko njega prolazio. U jednom izvješću s kraja veljače 1944. stoji da je "...Bihać i cijela okolica napose od jeseni po otvaranju prometa u Dalmaciju, postao kao jedan vojnički logor, pun vojske stalne i prolazne, koja je zauzela svaki najmanji kutić i prostor u njemu. Kroz Bihać prolaze ne samo vojni već i sav civilni promet sa sjevera Hrvatske za Liku i Dalmaciju, tu se stiču izbjeglice iz svih krajeva. Uslijed toga je Bihać pun svakakovog naroda, tako da se ne može dobiti niti hrana koja je ovdje vanredno skupa, kao ni magazin za njihovo žito."¹⁸ Od Božića 1943. njemačkim i domobranskim kamionima bilo je zabranjeno prevoziti civile u Dalmaciju, budući da su kamioni mogli služiti samo za službene potrebe.

Zato se u Bihaću do ožujka 1944. skupilo 120 osoba (među njima i cijelih obitelji) koje su htjele otići u Dalmaciju. Bile su to izbjeglice pred Talijanima, koje su se odlučile vratiti kućama, osobe koje su se vratile iz internacije u Italiji, poljoprivredni radnici iz Dalmacije, koji su otišli u Srijem i sada su se vraćali sa zarađenim žitom, razni milicionari, ustaše i rudari. Budući da su nezbrinuti čekali u Bihaću više od dva i pol mjeseca, neki su se i razboljeli. Osim toga, u Bihaću se nalazilo i 40 tona hrane i 3 tone hrane i ljekova za rudarsku bolnicu u Drnišu. "U tako dugom očekivanju izgubili su već nadu da će se prebaciti svojim kućama - a među njima nastaje nezadovoljstvo prema hrvatskoj vlasti, tako da ih ima koji kažu, da im je Italija bila bolja i da se je bolje brinula za njih."¹⁹ Konačno je Bulat intervenirao da ti ljudi budu prevezeni u Dalmaciju. Iz ovog primjera vidimo da je i prijevoz relativno malog broja ljudi mogao zadati gotovo nepremostive probleme vlastima NDH. Osim toga, automobilski konvoji, koji su se iz Bihaća preko planinskog područja probijali do Knina, mogli su se kretati samo pod vojničkom pratnjom, jer su bili česte mete partizanskih napada. Navodno je do travnja 1944. na putu Bihać-Knin uništeno preko 100 kamiona. Tijekom zimskih mjeseci 1943/44. kretanje konvoja ometao je i snijeg.²⁰

I put preko Broda imao je ograničenja. Hrana skupljena u područjima sjeverno od Save znala je čekati na utovar i više od mjesec dana zbog prekida željezničkih veza, nedostatka vagona i opterećenosti pruga (bosanska pruga radila je samo deset sati dnevno). Kad bi hrana konačno stigla do Mostara (Žitomislića) trebalo ju je prekrcati u kamione i odvesti do Splita (put od Splita do Mostara i nazad trajao je tri dana). Za taj posao korišteno je 16 do 20 kamiona, što je bilo premalo da bi se roba na vrijeme prekrcala. Pored toga, Nijemci su tražili da pola od tih kamiona bude u Splitu njima na raspolaganju.²¹ Zbog svega toga dolazilo je do zastoja na cijeloj bosanskoj pruzi, budući da je u Mostaru i Žitomislićima, znalo stajati i do 100 neiskrcanih željezničkih vagona sa hranom.

Na kraju treba reći da ne samo da je Dalmacija bila neredovito povezana s ostalim dijelovima NDH, nego su i veze između Splita i zadarskog područja također bile otežane. Po jednom dokumentu iz ožujka 1944. bilo je u Zadar puno lakše poslati ljude iz Zagreba, nego iz Splita (ovi iz Splita bi za Zadar morali putovati preko Zagreba).²²

¹⁸ HDA, MOK, inv. br. 11494

¹⁹ Isto.

²⁰ HDA, MOK, kut. 1, 1386/44; fond Ministarstva unutarnjih poslova Republike Hrvatske (MUP RH), III-36/333-334.

²¹ Gorivo za kamione trebalo je vrlo štedljivo koristiti. U veljači 1944. Opunomoćenik za tekuća goriva Ministarstva oružanih snaga pri Ministarstvu narodnog gospodarstva izradio je preciznu tablicu svih vozila u Splitu, u kojoj je bila iznesena točna kilometraža svakog vozila i njegova potreba za gorivom. HDA, MOK, kut. 1, 787/44.

²² HDA, MOK, kut. 1, 1060/44, 1221/44, 1722/44; inv. br. 11056, 11091, 11201, 11244, 11334, 11517, 11567.

Osim kopnenih, korištene su i brodske veze. Neposredno nakon kapitulacije Italije svi dalmatinski otoci i velik dio obale zauzeli su Titovi partizani, što im je omogućilo da topništvom i ratnim brodovima izuzetno otežaju pomorske veze između međusobno opkoljenih mjesta koja su zauzeli Nijemci (Zadar, Šibenik, Split, Dubrovnik) i onih u kojima su se uspjele održati ustaške posade (Omiš, Makarska, Metković). Partizani su topovima, koje su Talijani ostavili na Sućuraju, znatno otežali promet između Metkovića i Makarske, koji se mogao odvijati samo po noći. Zato se 21. rujna 1943. na Hvar iskrcalo 70-80 pripadnika II bojne Prometnih zdruge Ustaške vojnice (koja je tada bila smještena u Makarskoj). Prepad su vodili zapovjednik te jedinice, bojnik Krešimir Kuraja, i glavar Ravnateljstva državnih željeznica u Sarajevu, dopukovnik Ante Vokić. Nakon kraće borbe ustaše su sa Sućuraja odveli dva topa 105 mm, jedan reflektor i drugu opremu. Ipak, ova akcija bila je usamljena. Oružane snage NDH nisu mogle same zauzeti dalmatinske otoke. Partizani su na Sućuraj postavili nove topove. Tek u siječnju 1944. Nijemci će zauzeti Hvar i ukloniti tu opasnost.²³

Nijemci i ustaše pokušali su iskoristiti brodogradilišta, koja su preuzeli nakon kapitulacije Italije. Splitsko brodogradilište ("Jadranska brodogradilišta d. d.") bilo je u rujnu 1943., nakon žestokih borbi za Split, dobrim dijelom onesposobljeno za rad, kako od njemačkog bombardiranja, tako i od partizana koji su ga uništili u povlačenju. Za upravnog povjerenika brodogradilišta je imenovan inženjer Herald Marki i postojala je namjera da se ono osposobi za Mornaricu NDH i njemačke potrebe. Brodogradilište je trebalo poslužiti za popravak ribarskih brodova, a razmišljalo se i o gradnji armiranobetonskih plovića, koja su radi uštede drvene građe i metala već prije uspješno gradili Nijemci.

U splitskom brodogradilištu počele su se otklanjati štete koje su nastale u rujnu, ali uskoro je zbog svakodnevnog bombardiranja onemogućen svaki daljnji rad za oko 300 radnika i službenika (nisu postojala skloništa za radnike). Zato je početkom 1944. odlučeno postupno otpuštati radnike, a preostale zaposliti na popravcima šteta nastalih od bombardiranja, uglavnom zato da ne bi odmah ostali nezbrinuti. Razmišljalo se i o slanju radnika na rad u Njemačku. Nešto bolje stanje bilo je u manjim brodogradilištima, kao i onim koja su se nalazila na sjevernom Jadranu (brodogradilišna radionica Lazarus na Sušaku i brodogradilište u Kraljevici). Između Nijemaca i vlasti NDH bilo je dogovoreno da izaslanik NDH obiđe grčke i talijanske luke i upozori Nijemce na vlasništvo hrvatskih brodova koje su Talijani preuzeli 1941. Izgleda da zbog ratnih zbivanja taj plan nije mogao biti ostvaren.²⁴

Za najvažnije potrebe (prijevoz vojne opreme i važnih vojnih i civilnih dužnosnika) služili su i zrakoplovi. Iz Zagreba se letjelo u Sinj, a iz Sinja se automobilom išlo do Splita. Ni tu Bulat nije mogao biti potpuno zadovoljan, budući da nije mogao dobiti zrakoplov koji bi služio samo potrebama njegovog ministarstva. Kad je početkom studenog 1943. tražio od vojnog zrakoplovstva da preveze 500 kg tiskarske boje za "Novo doba", koje je izlazilo u Splitu, ta je molba također odbijena, budući da su avioni bili zauzeti prijevozom najnužnije vojne opreme.²⁵

Na kraju treba spomenuti zaprežne i tovarne životinje. Njihova važnost može se vidjeti u pozivu šibenskog gradskog poglavarstva od 31. srpnja 1944. svim stanovnicima šibenske općine da u roku od 10 dana prijave koliko imaju pastuha, konja, kobilu, mula, mazgi i

²³ N. Anić: *Ustaški desantni prepad na Sućuraj u rujnu 1943. godine*, Otok Hvar u NOB-i i socijalističkoj revoluciji 1941-1945. (Zbornik IHRPD, br. 9), 1987., str. 372-383.

²⁴ HDA, MOK, kut. 1, 615/44, inv. br. 10945, 11111, 11150; NOB-a u Dalmaciji, knjiga 9, dok. br. 406.

²⁵ HDA, MOK, inv. br. 10950, 10962, 11024.

magaraca. Pretpostavljam da su te životinje trebale njemačkoj vojsci za prijevoz raznog materijala.²⁶

Kako su prometne veze bile slabe i nesigurne, Bulat je područje južno od Save držao za "odrezani, zasebni", "divlji" kraj." On je upozoravao da bi u slučaju bombardiranja Broda sve ustaško-domobranske snage južno od Save mogle biti odsječene, što bi moglo dovesti do gubitka polovice državnog područja, jer bi vojska ostala bez opreme i hrane, a stanovništvo bi bilo izvrgnuto gladi, budući da južno od Save nisu postojale nikakve pričuve hrane. Zato je u ožujku 1944. tražio da država pomogne osnutak privatnih prijevoznih poduzeća nabavkom novih autobusa i kamiona, koji bi popravili veze s Dalmacijom. Osim toga, nadao se da će Njemačka, osim već isporučenih, poslati još 300 novih kamiona za NDH. Tako bi se južno od Save stvorile zalihe hrane, a bolje prometne veze omogućile bi da se iz Dalmacije izveze nekoliko tisuća vagona vina, rakije, višnjeva soka, voća, povrća i ribe. Dalmacija bi mogla izvesti i cement, ugljen i boksit, čime bi isplatila svoje potrebe u hrani, a neki bitni proizvodi došli bi u Zagreb (npr. ugljen iz Siverića se nije imao gdje izvoziti, a u Zagrebu ga nije bilo dovoljno).

Nakon što su Nijemci zauzeli većinu istočnojadranskih otoka i obale, morski promet od Trsta i Rijeke do srednje Dalmacije postao je sigurniji. Zato je Ministarstvo oslobođenih krajeva u siječnju 1944. predložilo da se osnuje poduzeće za prijevoz motornim jedrenjacima "Motorplovidba", koji bi za razliku od parobroda bili puno manje uočljivi ciljevi za neprijatelja. "Motorplovidbu" je trebalo opremiti jedrenjacima iz raznih izvora, a u njen sastav trebalo je ući i trogirsko brodogradilište. Zbog općih prilika, kao i zbog činjenice da su se krajem 1944. Nijemci i ustaše povukli iz Dalmacije, očito da nije ni došlo do ostvarenja ovih planova za poboljšanje prometa na moru i kopnu.²⁷

Prehrana stanovništva Dalmacije

Dalmacija uglavnom nije mogla proizvesti dovoljno hrane za vlastite potrebe (osim npr. područja Ravnih kotara), a zbog ratnih uvjeta mjesno stanovništvo izuzetno je teško moglo doći do hrane kupovinom. Za prehranu i druge osnovne potrebe stanovništva, osim Ministarstva oslobođenih krajeva, brinulo se još nekoliko ministarstava (tj. njihovih glavnih ravnateljstava) i drugih posebnih ustanova.²⁸ Osim mjesnog stanovništva, trebalo se brinuti i za još neke posebne skupine, npr. za preko 1000 talijanskih službenika, koji se nakon kapitulacije Italije nisu mogli vratiti kućama, pa su ostali živjeti u Splitu u vrlo teškim uvjetima.²⁹

Hrana za Dalmaciju dolazila je iz raznih izvora. Krajem 1943., kad su prometne veze bile u posebno lošem stanju, Nijemci su velikoj župi Dubrava predali nasukani talijanski parobrod "San Gigi", na kojem se nalazio teret pšenice. Iz tih zaliha su se sve do sredine

²⁶ Sabirni arhivski centar Šibenik (SAC Šibenik), plakat (oglas) šibenskog gradskog poglavarstva od 31. srpnja 1944.

²⁷ HDA, MOK, inv. br. 11201, 11588.

²⁸ Ministarstvo seljačkog gospodarstva i prehrane (Glavno ravnateljstvo za prehranu) je upravljalo proizvodnjom i raspodjelom hrane u NDH. Ministarstvo skrbi za postradale krajeve se brinulo za prognanike. U pružanju pomoći stanovništvu sudjelovalo je i Ministarstvo zdravstva i udružbe (Glavno ravnateljstvo za udružbu i društvo vnu skrb). HDA, MOK, kut. 1, 1974/44; inv. br. 11117, 11238, 11560; Zbornik zakona i naredaba NDH, br. 14, 20. V. 1943, str. 387.

²⁹ HDA, MOK, kut. 1, 671/43; inv. br. 11614.

ožujka 1944. podmirivale potrebe velikih župa Dubrava i Hum, dok je za župu Cetina odvojeno sa tog broda 500 tona pšenice.

Nešto hrane se uvozilo iz Mađarske, a dio je dolazio sa područja sjeverno od Save. Posebna državna ustanova otkupljivala je hranu³⁰ i skupljala je u posebnim postajama, preko kojih su hranu kupovale druge državne ustanove, od kojih je jedna bila i Ministarstvo oslobođenih krajeva. Budući da hrane nije bilo dovoljno, pojedine ustanove su grčevito nastojale da na pojedinoj postaji što prije dobiju što više hrane. Osim toga, i drugi dijelovi NDH imali su sve više problema u prehrani stanovništva, pa im je bilo sve teže slati hranu u Dalmaciju. Tako je početkom 1944., zbog upada partizana u Banja Luku, zabranjen daljnji izvoz žitarica sa područja velike župe Sana-Luka. Vlasti u Bihaću su, osim već navedenih prometnih problema, imale nesuglasica sa Dalmacijom i oko prehrane. Seljaci i pripadnici milicijskih jedinica sa područja Knina i Drniša često su se priključivali automobilskim konvojima i u većim skupinama odlazili u Bihać kupovati hranu. Budući da je to vodilo rastu cijena i nestašici hrane za mjesno stanovništvo, bihačke vlasti su hranu oduzimale i tražile da se zabrani dolazak većih skupina iz Dalmacije. Ministar Bulat je ipak tražio da se dalmatinskim seljacima dozvoli da u Bihaću mijenjaju vino i rakiju za kukuruz i grah, čime sustav cijena ne bi bio poremećen, a olakšala bi se prehrana Dalmacije.³¹

NDH je od Njemačke dobila 5000 tona raži. Od te količine oko 2680 tona je početkom 1944. otišlo za Rijeku-Sušak i Trst (u kojem se već nalazilo 200 tona). Njemački brodovi su zatim raž prevozili u Kraljevicu, Karlobag, Zadar, Šibenik i Split i na otoke Rab i Pag (NDH je troškove prijevoza plaćala u hrvatsko-njemačkom kliringu). Ove pošiljke služile su za opskrbu stanovništva i radništva. Raž se prodavala za 40 kuna kilogram, a taj se novac zatim slao u Zagreb za podmirenje troškova Ministarstva oslobođenih krajeva. Do svibnja 1944. otpremljeno je oko 1968 tona. Nakon toga prijevoz je prekinut (nekoliko brodova koji su vozili raž bili su potopljeni), pa je preostalih 910 tona iskorišteno za prehranu stanovnika na području Rijeke.³²

Da bi popravilo opskrbu Dalmacije Ministarstvo oslobođenih krajeva je u ožujku 1944. u Zagrebu osnovalo Poslovnica za prehranu oslobođenih krajeva, koja je preuzela sve poslove nabavke hrane, čime su ukinuta opskrba tijela pojedinih velikih župa. Budući da je Poslovnica svojim ovlastima zadirala u rad ZEMPRO-a, Glavno ravnateljstvo za prehranu (Ministarstva seljačkog gospodarstva i prehrane) se protivilo njenom osnivanju, smatrajući da takva ustanova samo vodi anarhiji i rastu cijena. To je samo pojačalo nesuglasice između Bulata i Ministarstva seljačkog gospodarstva i prehrane, budući da su se oba ministarstva optuživali za slabo stanje u prehrani stanovništva Dalmacije.³³

Zbog nedostatka dijelova pojedinih tvorničkih postrojenja (koji su odneseni u Italiju), prometnih poteškoća i bombardiranja, uglavnom je prestao rad tvornica u Dalmaciji. Radili su jedino radnici gradskih poduzeća i lučki radnici. Ipak, samo na području Splita trebalo je prehraniti 7000 članova radničkih obitelji, a više stotina radnika radilo je i u drugim krajevima Dalmacije (Šibenik, rudnici u Siveriću i Drnišu). Za prehranu radništva bila je zadužena Središnja aprovizaciona poslovica (SAP).³⁴ Osim te ustanove Glavno ravnateljstvo za udružbu i društvo vnu skrb namjeravalo je Hrvatskoj radničkoj komori osigurati

³⁰ Ta se ustanova prvobitno zvala Državna poslovna središnjica za zemaljske proizvode (ZEMPRO). Kasnije je promijenila ime u Državna opskrba poslovna središnjica (DOPOS).

³¹ HDA, MOK, kut. 1, 1858/44; inv. br. 11007, 11027, 11159, 11274, 11339, 11495, 11588.

³² HDA, MUP RH, III-77/893-894; MOK, inv. br. 11158, 11339, 11349, 11353, 11421, 11452, 11504, 11661.

³³ HDA, MOK, inv. br. 11101, 11146, 11483, 11565.

³⁴ HDA, MOK, 11150, 11362, 11445; NOB-a u Dalmaciji, knjiga 10, dok. br. 13.

po 50 000 kuna za svaku radničku kuhinju, koje je trebalo organizirati u Sinju, Zadru, Šibeniku, Sušaku i Hvaru.³⁵

Početkom 1944. Bulat je predložio da se i za čakke srednjih škola u Splitu, Šibeniku i Zadru otvore čakke kuhinje zbog teških uvjeta u kojima žive. U isto vrijeme Ministarstvo narodne prosvjete je preko pučkih škola u kotarevima "koji gospodarski bolje stoje" povelu akciju sakupljanja hrane za siromašnu školsku djecu u Dalmaciji. U određenim mjestima (Sv. Ivan Zelina, Brčko, Ilok, Stara Pazova) ta je akcija i provedena. Npr. kotarska oblast Hrvatski Karlovci skupila je skoro 7500 kilograma hrane.³⁶

Sve ove mjere nisu mogle osigurati dovoljno hrane za Dalmaciju. Zbog već spomenutih teških prilika u prometu od kapitulacije Italije do siječnja 1944. Dalmacija je primila oko 50 vagona razne hrane, iako su mjesečne potrebe samo u krušaricama iznosile oko 300 vagona. To je natjeralo Bulata da zapiše: "Pokušajmo konačno spoznati podsvijestno raspoloženje pučanstva u oslobođenim krajevima, koje je pod talijanskom okupacijom redovito bilo obskrbljivano, a nakon oslobodjenja ostalo skoro bez ikakve hrane. A po nepotvrđenim viestima izgleda, da se čak i Englezi brinu za još neoslobodjene otoke. Zar da hrvatska vlast pokaže doista svoju nesposobnost ili svoju nebrigu za oslobođene krajeve."³⁷

I racionirana hrana se prodavala puno skuplje nego u Zagrebu (po jednom dokumentu kruh je u Splitu bio više od pet puta skuplji nego u Zagrebu). Cijene na crnom tržištu bile su također vrlo visoke i plaće se s njima uopće nisu mogle nositi. Kad je u Splitu dozvoljena slobodna trgovina, koja je u grad iz okolnih sela trebala dovesti nešto hrane i tako ublažiti slabosti državne opskrbe, cijene su, usprkos padu, i dalje ostale vrlo visoke. Osim toga, kuna je malo vrijedila, pa je bilo situacija u kojima su "čitavi odredi" seljakinja iz okolnih sela ucjenjivale građane i za par kila kukuruza tražile tekstilnu robu, srebro i zlato.³⁸

Kako su živjeli neki stanovnici Dalmacije vidljivo je iz jednog izvješća župe Bribir iz veljače 1944: "Da su prehrabene prilike na području cijele Župe očajne a naročito u kotaru i mjestu Šibenik, suvišno je i isticati. Na stotine osoba, naročito žena i djece lutaju tu i tamo od kuće do kuće moleći da im se pruži koji zalogaj, ali ovim biednicima rietko uspjeva da im se pomogne buduć i ostalo pučanstvo gladuje, jer već nekoliko mjeseci, osim građana i činovništva Knina i Drniša i nešto vrlo malo Šibenika, nije primilo uobće nikakve hrane, čiji dovoz po slomu Italije je u celosti prestao."

Edo Bulat je u svojim molbama za poboljšanje opskrbe upozoravao da bi stanovništvo moglo početi i masovno umirati od gladi. Takvih je slučajeva na području Dalmacije zbilja i bilo. U jednom izvješću iz siječnja 1944. stoji da je na Braču od gladi umrlo oko osam osoba, a u veljači 1944. su od gladi umrli i članovi obitelji nekih pripadnika 5. dobrovoljačke pukovnije Poglavnikovih tjelesnih sdrugova (kasnije ustaškog VII stajaćeg djelatnog združa) iz Drniša.³⁹

³⁵ HDA, MOK, kut. 1, 477/43, 479/43; inv. br. 11079, 11080, 11082. Dalmatinsko gospodarstvo zbog rata je u dobroj mjeri prestalo djelovati. Ipak je zanimljivo da je Odjel za putničarstvo Ministarstva obrta, veleobrti i trgovine zatražio od Bulata da ga izvjesti o stanju putničarskih (turističkih) saveza u Dubrovniku, Splitu i Šibeniku, općinskih putničarskih odbora i društava, kao i svih putničarskih objekata (hotela, javnih parkova, nasada). Očigledno su ti podaci bili potrebni za planove koji su trebali biti ostvareni nakon završetka rata. MOK, kut. 1, 1053/44.

³⁶ HDA, MOK, kut. 1, spis bez broja, 1654/44, 1728/44; inv. br. 11227, 11530, 11660.

³⁷ HDA, MOK, inv. br. 11145.

³⁸ HDA, MOK, kut. 1, 101/44, 1724/44, 1787/44; inv. br. 11588.

³⁹ HDA, MOK, kut. 1, 1296/44; inv. br. 11521, kut. 7, izvješće ustaškog bojnika Ferčeka, glavaru Vojnog ureda Ministarstva oslobođenih krajeva, o posjetu otoku Braču, bez inventarnog broja.

Kao što smo vidjeli, vlasti NDH nisu bile sposobne osigurati redovnu prehranu stanovništva Dalmacije, zbog čega je ono vrlo teško živjelo. Važno je spomenuti da niti pripadnici oružanih snaga NDH na tom području nisu primali hranu od države, nego su ih hranili Nijemci.

Oružane snage NDH u Dalmaciji

U ovom dijelu teksta ne namjeravam prikazati cjelokupno djelovanje oružanih snaga NDH u Dalmaciji, nego ću izložiti samo najvažnije značajke djelovanja tih snaga.⁴⁰

Ministar Bulat je bio svjestan da je "rad oružanih snaga u tim krajevima od uticajne važnosti na ostale djelatnosti", ali neposredno nakon kapitulacije Italije one nisu bile u stanju u značajnijem broju ostvariti svoje prisustvo na tom području, što se vidi i iz brzoga kojeg je 15. rujna 1943. Bulat uputio ministru oružanih snaga NDH: "Zašto nijedna hrvatska ustaška ili domobranska jedinica nije stigla ni u Zadar, ni u Sinj i nigdje na moru gdje bi one već pojavom značile izvanredno mnogo. Samo nekoliko stotina vojnika i stvari bi krenule izvanredno povoljno."⁴¹

Vlasti NDH su odlučile da ne zovu u vojnu službu stanovništvo bivših anektiranih područja, budući da su to ljudi "koji su pretrpjeli najstrašnije patnje od tal. terora kao i izbjeglice i zatočenici, koji se vraćaju iz tal. logora." Takvim postupkom željeli su stanovništvo pridobiti na svoju stranu. Osim toga, bile su svjesne da bi poželjanje pričuvnika ili novačenje imali negativne posljedice jer se tamošnje stanovništvo ne bi moglo žrtvovati za ciljeve "koji su uspješnom promičbom kroz godine omrženi."⁴²

Postojeće snage, posebno domobranske, su i u Dalmaciji patile od svojih karakterističnih slabosti. Krajem listopada 1943. u Sinju⁴³ je posebno težak problem predstavljalo dezertiranje domobrana, "kojih je unazad od 20 dana prema dobivenim podacima pobjeglo blizu 200 a nezna se dali svojim kućama ili u odmetništvo." Njihova nepouzdanost bila je vidljiva i na drugim primjerima: "Za dokaz neka služe nekoji slučajevi kada smo uhvatili partizane, i predali ih na sud domobranstvu, a sudac istražitelj, sa ostalima pustio ih, a nekoji se danas čak nalaze i po pisarnama zapovjedništava."⁴⁴

Njemačke snage bile su preopterećene i bilo im je u interesu iskoristiti sve nenjemačke vojne snage koje su im stajale na raspolaganju.⁴⁵ Tijekom studenog 1943., u nedostatku

⁴⁰ Cjelovitiji uvid u raspored i djelovanje ustaško-domobranskih snaga na području Dalmacije daju: M. Colić: *Oružane formacije NDH u Dalmaciji 1941-1943. godina*, Zbornik IHRPD, br. 3, i N. Slavica: *Formiranje i razvoj ustaških i domobranskih jedinica u sjevernoj Dalmaciji*, Zbornik IHRPD, br. 4, Split, 1978.

⁴¹ HDA, MOK, inv. br. 10988; NOB-u Dalmaciji, knjiga 8, dok. br. 471.

⁴² HDA, MOK, inv. br. 10949; NOB-a u Dalmaciji, knjiga 9, dok. br. 417 (str. 1102).

⁴³ U to vrijeme u Sinju se nalazilo Zapovjedništvo II sektora. Ono je osnovano prije kapitulacije Italije, sa ciljem da rukovodi svim snagama NDH na području od Starigrada do Makarske, i da te snage podredi talijanskom XVIII armijskom zboru. Neposredno pred kapitulaciju Italije za zapovjednika II sektora postavljen je general Josip Metzger. Ministar Bulat je tražio da se to zapovjedništvo premjesti u Split, ali izgleda da je ono bilo ukinuto tijekom 1944. Zbornik dokumenata i podataka o NOR-u jugoslavenskih naroda, Beograd (dalje: "Zbornik NOR-a"), tom V, knjiga 11, dok. br. 189; NOB-a u Dalmaciji, knjiga 8, dok. br. 14, 335, 492.

⁴⁴ HDA, MOK, kut. 1, izvješće zapovjednika XXVII ustaške bojne, satnika Petra Mikruta, o stanju u Sinju, 29. listopada 1943 (dalje: "Mikrutovo izvješće").

⁴⁵ Njemačko zapovjedništvo u Šibeniku je tijekom rujna 1943. tražilo dobrovoljno pomoćno osoblje za unutrašnju službu *Wehrmacht*. Dobrovoljcima je obećana odjeća, smještaj, prehrana i plaća od 20 kuna dnevno. Šibenski glasnik - list za vijesti, vojne naredbe i općinske naputke (dalje: "Šibenski glasnik"), br. 1, 18. rujna 1943. Nacionalna i sveučilišna knjižnica u Zagrebu, R V Hp-2-44.

snaga NDH, Nijemci su u Kaštelima kod Splita uspostavili četničku posadu od 40 ljudi, što je izazvalo pravu paniku na ustaškoj strani. Četnika je i u Šibeniku bilo oko 300 (kasnije su napustili grad), a za Nijemce su vršili i druge važne zadatke - npr. osiguravali prije spomenutu cestu Bihać-Knin. Sve je to izazivalo ljubomoru na ustaškoj strani, pa je njihova promidžba u posebnim izvješćima Nijemcima "rasvijetljavala" ulogu četnika i uvjerovala ih da oni rade za Angloamerikance, a protiv sila osovine.⁴⁶

Osim četnika, bilo je i problema s onim Talijanima koji su nakon kapitulacije ostali vjerni Mussoliniju i Nijemcima. Tako je u prosincu 1943. u Šibeniku došlo do puškaranja između Talijana i pripadnika oružanih snaga NDH u kojem je poginuo jedan Talijan, a na obje strane je bilo ranjenih.⁴⁷

Uspostava četničke posade u Kaštelima izazvala je strah da bi Nijemci slično mogli napraviti i na drugim mjestima na splitskom području. Zato se Bulat zalagao da se uspostavi ustaška posada u Splitu, "kao glavnom gradu oslobođenih krajeva". Budući da stožer Ustaške vojnice nije raspolagao slobodnom jedinicom koju bi poslao u Split, Bulat je tijekom studenog 1943. predlagao osnivanje posadne bojne od 1200 ljudi, a zatim čak i organizaciju cijele dobrovoljačke pukovnije Poglavnikovih tjelesnih sdrugova (PTS-a) od 2500 ljudi. Nju je trebao organizirati bojnik Ivan Ferček. Časnici su trebali doći iz Zagreba, a naoružanje i opremu su trebali dati Nijemci iz plijena talijanske vojske (2400 pušaka, 100 automata, 24 mitraljeza, 24 teška minobacača, 2500 odora sa rubljem i cipelama⁴⁸). Budući da se iz prije navedenih razloga u Splitu nije moglo vršiti novačenje za te jedinice, a nije se moglo računati ni na njihovo dobrovoljno popunjavanje, one su se trebale popuniti dobrovoljcima iz Benkovca i Drniša. Bulat je posebno naglasio da "U pogledu izbora časnika molim, obzirom na tamošnje prilike, izabrati ponajbolje u prvom redu dobro ustegovljene ustaše, organizatore, jer su isti potrebiti više za reprezentaciju i stvaranje reda a manjim dijelom za borbu. Častnike bi se moglo slati postepeno, jer niti osnivanje tih bojna ne će moći biti najednom radi poteškoća u dopremi hrane."⁴⁹

Očigledno je ove planove bilo teško ostvariti, pa je u Split konačno smještena III bojna VI stajaćeg djelatnog zdruha.⁵⁰ Pripadnici ove jedinice sudjelovali su nakon čestih bombardiranja Splita u raščišćavanju ruševina i pružanju pomoći unesrećenim stanovnicima, za što su neki njeni pripadnici bili i odlikovani. Za Božić 1943. III bojna je siromašnom stanovništvu dijelila hranu. Zapovjednik ove bojne bio je Zlatko Bednjanac. Njega su u

⁴⁶ HDA, MUP RH, III-36/333-334, III-77/728-729; MOK, inv. br 11465; NOB-a u Dalmaciji, knjiga 9, dok. br. 413 (str. 1089-1090). Za cjelovitiji prikaz odnosa u trokutu Nijemci-četnici-ustaše, vidjeti J. Tomasevich: *Četnici u drugom svjetskom ratu 1941-1945*, Zagreb, 1979, str. 314-320.

⁴⁷ NOB u Dalmaciji, knjiga 9, dok. br. 283, 318. Krajem 1943. zapovjednik fašističke milicije je nakon dogovora s Duceom zatražio prebacivanje 60 fašista iz Šibenika na službu u Zadru. Nijemci su odgodili rješavanje te molbe dok se ne razriješi kome će konačno pripasti Zadar - Mussolinijevoj Talijanskoj Socijalnoj Republici ili Paveličevoj NDH. Za vrijeme Kraljevine Italije fašistička milicija se zvala Dobrovoljačka milicija nacionalne sigurnosti (*Milizia volontaria per la sicurezza nazionale*). Dvadesetog studenog 1943. osnovana je Nacionalna republikanska straža (*Guardia nazionale repubblicana*), kao fašistička milicija nove Socijalne Republike. G. Rosignoli: *R.S.I. uniformi, distintivi, equipaggiamento e armi 1943-1945*, Parma, 1998., str. 10.

⁴⁸ Prema jednom partizanskom obavještajnom izvješću iz siječnja 1944. ustaše i domobrani u Splitu imaju: "Odjela okrpana i sastavljena od raznih uniforma (talijanske, biv. jugoslavenske, a često po koji dio odjeće i od civilnog odjela). Hrana je slaba, moral loš. Tuže se na lošu odjeću i hranu." Dalmacija u NOB, knjiga 10, dok. br. 13.

⁴⁹ HDA, MOK, inv. br. 10988, 11068.

⁵⁰ Ustaški Šesti stajaći djelatni zdruh ili Šimićev zdruh (brigada) ustrojen je od 1. domobranske dobrovoljačke pukovnije, kojom je zapovijedao pukovnik Franjo Šimić.

rano jutro 26. listopada 1944, neposredno pred ulazak partizana u Split, ubili pripadnici jedne partizanske udarne skupine, kad se spremao automobilom napustiti grad.⁵¹

Iako je Bulat tražio da se u Split pošalju ustaše koji bi svojim uzornim ponašanjem ostavili dobar dojam na mjesno stanovništvo, bilo je primjera da su pripadnici Ustaške vojnice od civila otuđivali imovinu, rekvirirali kamione koji su prijevozili hranu ili u gradu pravili izgrede i tukli se sa pripadnicima Redarstvene straže.⁵²

Budući da prvobitno nisu pozivale stanovništvo bivših anektiranih krajeva u vojnu službu, vlasti NDH su težile stvoriti kakve-takve snage, pretežito raspoređivanjem oružničkih⁵³ i dobrovoljačkih (mjesnih, seoskih ili narodnih) milicijskih jedinica. Budući da Nijemci nisu imali dovoljno ljudi da zauzmu sva mjesta, nego su se nakon provedenih akcija čišćenja povlačili, vlasti NDH su htjele od mjesnog stanovništva ustrojiti milicijske jedinice, koje bi čuvale svoja mjesta. Njih bi Nijemci naoružali zarobljenim talijanskim oružjem, a vodili bi ih oružnici. Budući da je uspostava oružništva išla polako, predstavnici vlasti NDH na pojedinim područjima nisu mogli sigurno djelovati. Tako se imenovani načelnik općine Tisno (kod Šibenika) žalio "kako moju općinu drže partizani, to nisam mogao da preuzmem vlast u općini bez oružničke zaštite, a koju mi kotarski predstojnik nije mogao dati iz jednostavnog razloga, jer ih ima ograničen broj." Zato su i pojedini načelnici općina sa više ili manje uspjeha tražili od Bulata da im dodijeli pojedince iz njihovog kraja, koji su se još od prije nalazili u Zagrebu na službi u Ustaškoj vojnici ili raznim redarstvenim službama. Oni su također trebali raditi na ustrojavanju mjesnih milicija.⁵⁴

Još je slabija bila prisutnost snaga NDH na dalmatinskim otocima. Ona se mogla ostvariti tek nakon što su Nijemci tijekom prosinca 1943. i siječnja 1944. zauzeli te otoke. Prije zauzimanja otoka Bulat se obratio Nadzorništvu dojavništva Ministarstva oružanih snaga s molbom da se pripremi za slanje radio postaja, kojima bi se na otocima uspostavila osmatračka i dojavna služba. Na sličan način je tražio da Oružništvo NDH na otoke pošalje svoje snage. Nakon što su Nijemci zauzeli otoke, izgleda da je bilo i nekih simboličnih akcija ustaških jedinica. Tako je Ministarstvu oslobođenih krajeva poslan brzopjav: "Dne 24. siječnja po prvi puta od osnutka N.D.H. prošli su ustaše po otoku Šolti. Narod ih je rado dočekao." Ipak, po izvješću pukovnika Stjepana Jakovljevića, zapovjednika 7. oružničke pukovnije, krajem veljače 1944. "Osim malog broja oružnika na svim otocima uobće nema hrvatske vojničke posade." Budući da neke otoke Nijemci nisu zauzeli, Jakovljević u istom izvješću javlja: "Na otoku Visu imade sada skoncentrirano oko 7.000 ljudi pod oružjem, od toga su oko 4.000 ljudi partizani iz naših krajeva, a ostale 3.000 jesu englezki vojnici, medju njima imade vrlo mnogo crnaca."⁵⁵

U sklopu Ministarstva oslobođenih krajeva postojao je i Vojni odjel. Glavar tog odjela bio je bojnik Ivan Ferček. Njegovo sjedište bilo je u Splitu, u Vrazovoj ulici br. 8 (vila

⁵¹ HDA, MUP RH, III-34/827-843, III-77/773-774; MOK, inv. br. 11532, Novo doba, br. 70, 28. XII. 1943; Kronologija Split, str. 349. U rujnu 1944. sva tri sata i stožer III bojne nalazili se se u Kaštelima, Trogiru i Divuljama, vjerojatno da bi bile manje izložene bombardiranju. Zbornik NOR-a, tom IV, knjiga 29, dok. br. 157 (str. 681).

⁵² HDA, MUP RH, III-36/433, 445; MOK, inv. br. 11334.

⁵³ Početkom listopada 1943. iz Omiša se u Split premjestilo oružničko krilo (satnija). Kasnije je za područje bivših anektiranih krajeva Dalmacije osnovana Sedma oružnička pukovnija sa sjedištem u Splitu. Njen zapovjednik bio je pukovnik Stjepan Jakovljević. Novo doba, br. 2, 4. X 1943.

⁵⁴ HDA, MOK, inv. br. 10939, 11003, 11095, 11140, 11167, 11614.

⁵⁵ HDA, MOK, inv. br. 11070, 11206, 11235, 11398, 11575.

Smodlaka). Ferček je prvobitno bio zapovjednik mjesta u Splitu, ali je tu dužnost kasnije preuzeo Zlatko Bednjanec.⁵⁶

Kao što smo mogli vidjeti, prisustvo oružanih snaga NDH na bivšim anektiranim područjima Dalmacije bilo je dobrim dijelom simboličnog i promidžbenog značenja. Glavna borbenih zadataka na tom području počivala je na Nijemcima, što se vidi i iz partizanskog obavještajnog izvješća s početka ožujka 1944., po kojem se na prijašnjem anektiranom području od Nina do Splita, kao i na prije anektiranim otocima, nalazilo oko 2628 pripadnika oružanih snaga NDH (uključujući mornare), oko 8245 njemačkih vojnika i 550 četnika. Na otocima Braču i Hvaru nalazilo se još 1050 njemačkih vojnika. Ove brojke jasno pokazuju brojčanu superiornost njemačke vojske na tom području.⁵⁷

Mornarica NDH

Hrvatska mornarica (ratna mornarica NDH) imala je sporednu ulogu do rujna 1943, budući da su Talijani ograničili njen rad i na onim dijelovima jadranske obale koji nisu bili anektirani. Nakon kapitulacije Italije ona je na Jadranu bila prisutnija nego prije, ali je njena stvarna uloga i dalje bila mala.⁵⁸

1. listopada 1943. iz Metkovića se u Split parobrodom "Rab" prebacio mornarički odred, koji se na putu izložio napadima partizana: "Čim je brod stigao do Makarske opažen je crveni signalni metak, opaljen s kopna i poslije toga je cijeli kanal počeo oživljavati. Gađalo se sa kopna i otoka strojnicama, a samom brodu približili su se čamci koji su također gađali strojnicama." Od tog mornaričkog odreda u Splitu je ustrojeno Obalno zapovjedništvo.⁵⁹

To zapovjedništvo bilo je izrazito ograničeno u svom djelovanju i uopće nije znalo što se oko Splita događa. Ono nije imalo čak niti jedno plovno sredstvo (ili hidroavion) kojim bi se moglo izviditi okolno područje. Iz Zagreba su teško dobivali čak i službenu poštu (naredbe, službene vjesnike itd).⁶⁰

Osim toga, postojanje puno jače njemačke mornarice na Jadranu potpuno je isključivalo potrebu za Hrvatskom mornaricom, čiji su pripadnici Nijemcima mogli koristiti jedino zbog poznavanja obale. Nijemci su prema mornarima NDH bili nepovjerljivi i od njih su sve držali u tajnosti. Po nekim njemačkim naredbama mornari NDH uopće nisu smjeli raditi na brodovima (!), u višim stožerima, niti su im se smjela pokazivati tajna oprema. Nijemci su kontrolirali sav promet i uzimali svu opremu koja je preostala od Talijana. Obalno

⁵⁶ HDA, MOK, inv. br. 11206, 11575; NOB-a u Dalmaciji, knjiga 9, dok. br. 413 (str. 1090-1091); Novo doba, br. 4, 6. X 1943.

⁵⁷ Zbornik NOR-a, tom VIII, knjiga 2, dok. br. 18.

580 djelovanju Mornarice NDH u 1941. godini, vidi M. Colić: *Tzv. NDH, 1941.*, Beograd, 1973., str. 247-251. Nakon kapitulacije Italije Mornarica NDH je na prije anektiranom dijelu obale uspostavila više obalnih ili/i lučkih zapovjedništava i drugi ustanova, ali u literaturi se javljaju različiti podaci o njihovom rasporedu i nazivu. Vidi: B. Krizman: *Ustaše i Treći Reich*, knjiga 2, Zagreb 1983., str. 27 (bilješka 36); J. Vasiljević: *Mornarica Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije*, Beograd, 1972. (dalje: "J. Vasiljević-1972."), str. 177, 422.

⁵⁹ NOB-a u Dalmaciji, knjiga 8, dok. br. 505 (str. 1050).

⁶⁰ isto, knjiga 9, dok. br.381 (str. 1021), 417 (str. 1109-1112).

61 Isto, knjiga 9, dok. br. 413 (str. 1092-1093), 417 (str.1102-1104). O njemačkoj mornarici na hrvatskom Jadranu vidi K. Pribilović: *Formiranje njemačke ratne mornarice na Jadranu 1943*, Zbornik IHRPD, br. 3.

zapovjedništvo Hrvatske mornarice se ipak tješilo da "Iako će naša uloga biti češće neugodna, (zbog podređenog, nemoćnog i često suvišnog položaja) sve će se ovo lako prebroditi u uvjerenju da je to sve prolazno i da ćemo mi konačnu vlast zadržati na našoj obali."⁶¹

Krajem listopada 1943. Obalno zapovjedništvo raspolagalo je s jednim motornim jedrenjakom (kasnije su ga zarobili partizani), jednim vodonoscem, dva mala ribarska broda, jednim remorkerom i jednim motornim čamacem. Dosta tih plovila bilo je u lošem stanju, a kasnije su neka od njih uzeli Nijemci. Sve da je i imala prave ratne brodove, Mornarica NDH nije imala dovoljno ljudstva za njihove posade. Zato su mornari uglavnom vršili sigurnosnu službu u splitskoj luci, skupljali talijansku opremu, popravljali plovna sredstva, radili na uspostavi prometa i nakon bombardiranja raščišćavali ruševine.⁶²

Počekom studenog iz Splita je avionom u Šibenik odletio kapetan korvete Miren Blaž, a motorni jedrenjak "Marjan" prebacio je iz Splita mornarički odred za Šibenik, u kojem se nalazila (bivša austro-ugarska, jugoslavenska i talijanska) torpiljerka T-7. Kasnije je kapetan korvete Blaž imenovan i gradonačelnikom i kotarskim predstojnikom Šibenika. T-7 je bila jedina borbena jedinica Hrvatske mornarice za vrijeme njenog djelovanja u Dalmaciji. Isplovila je tek krajem lipnja 1944. i odmah bila napadnuta od tri engleske topovnjače, pa se teško oštećena nasukala na Murteru.⁶³

U rujnu i listopadu 1944. iz Šibenika i Splita partizanima je pobjeglo više skupina pripadnika Hrvatske mornarice. Neposredno pred njihov ulazak u Split, partizani su uspostavili vezu sa pripadnicima Mornarice NDH. Oni su pristali surađivati sa partizanskim udarnim skupinama, koje su trebale spriječiti Nijemce u rušenju važnih objekata u gradu. U tom zadatku mornari su partizanima bili od velike koristi.⁶⁴

Nakon kapitulacije Italije u rukama ustaša bili su Metković, Makarska i Omiš. Tamošnji ustaški zapovjednici raspolagali su s brodovima s kojima su održavali vezu s ostalim opkoljenim uporištima. Na lijevom rukavu ustaških odora čak se pojavila i posebna oznaka (crveno eliptično polje sa zlatnim sidrom) kao oznaka "Ustaške mornarice." Obalno zapovjedništvo Hrvatske mornarice u Splitu i Nijemci su htjeli zvesti red u pomorskom prometu, a "Ustaška mornarica" i miješanje ustaških časnika u pomorske poslove tome su bili smetnja. Ustaška neposlušnost pokazala se kobnom kad je ustaški motorni jedrenjak "Sv. Nikola" u prosincu 1943. zarobljen od partizana, iako mu je Obalno zapovjedništvo zabranilo isplavljanje. Zbog nedostatka izvora nije mi poznato što se dalje događalo sa "Ustaškom mornaricom." Pretpostavljam da je i ona prihvatila pravila pomorskog prometa, budući da su Nijemci zaprijetili oštrim mjerama u slučaju daljnjeg samostalnog djelovanja.⁶⁵

U travnju 1944. ustaški pukovnik Servatzy, koji se tada nalazio na čelu Zapovjedništva područja sjeverne Dalmacije, tražio je da se osnuje "Ustaška mornarica" koja bi ukinula ovisnost o cestovnoj vezi Bihać-Knin i opskrbljivala Dalmaciju hranom, a na povratku vo-

⁶² Isto, knjiga 8, dok. br. 506 (str. 1057), knjiga 9, dok. br. 381 (str. 1022-3), 417 (str. 1105, 1108), 420 (str. 1117).

⁶³ Isto, knjiga 9, dok. br. 407 (str. 1072), 408, 417 (str. 1109), 420 (str. 1120); J. Vasiljević-1972, str. 277-279, 414. Budući da je prvobitna posada T-7 bila nepouzdana i da je bilo pokušaja da ta jedinica prebjegne partizanima, na brod je pred prvo isplavljanje postavljena nova posada, koju su činili Nijemci i hrvatski legionari crnomorskog pomorskog sklopa.

⁶⁴ Zbornik NOR-a, tom VIII, knjiga 3, dok. br. 44 (str. 135); Kronologija Split, str. 344, 347-348; H. Gazin: *Pripreme za oslobođenje Splita 1944*, Split u NOB-i i socijalističkoj revoluciji 1941-1945. (Zbornik IHRPD, br. 5), Split, 1981, str. 455-457.

⁶⁵ HDA, MUP RH, III-77/725-726, 763-764, 773-774; NOB-a u Dalmaciji, knjiga 9, dok. br. 417 (str. 1104, 1107).

zila sol iz paških solana u Sušak. Očigledno da zbog razvoja događaja ova zamisao nikad nije bila ostvarena.⁶⁶

Djelovanje javnih službi NDH u Dalmaciji

Službenici na bivšim anektiranim područjima, koji su željeli stupiti u službu NDH, trebali su podnijeti molbu, izjavu o rasnoj pripadnosti i potvrdu nadležnih ustaških političkih tijela da su politički podobni. U međuvremenu su upravna tijela i Bruno Nardelli mogli sami uzimati pojedince za određene službe.⁶⁷ Kao i u drugim dijelovima državne uprave NDH, i na ovom polju bilo je puno problema. Ovako je jedan ustaški časnik opisao stanje u Sinju: "Na svakom koraku vidi se sabotaza, očiti nemar i djelomice vidljivo, a djelomice tajno rušenje državnog autoriteta. Od svih vodećih ličnosti počam od uprave općine, dalje na kotarsku oblast i t. d. vidljivo je da je samo činovništvo, a k' tome voditelji ureda prvenstveno sprečavaju na svakom koraku rad i podizanje Hrvatske Ustaške Misli. Dogadja se danomice da seljak udje u ured pozdravivši "Spremni!", a da mu se odgovori "ajde i pozdravi svom ocu - spremni!" Po jednom izvješću iz travnja 1944. velika većina upravnih činovnika NDH u Dalmaciji su nesposobni, ne miču se iz svojih ureda, skrivaju se, šire psihozu straha, pa zato "ne mogu kod naroda stvoriti uvjerenje da postoji naša državna vlast..."⁶⁸

Politička organizacija i ugled ustaškog pokreta bili su također slabi. U Sinju je npr. ustaški pokret postojao "samo ako je koji od partizana uhapšen da se za istog intervenira radi puštanja na slobodu", a djelovanje Ustaške mladeži bilo je nemoguće jer je velik broj mladih bio privučen u Savez komunističke omladine Jugoslavije. Stanje je bilo još gore u krajevima koji su do rujna 1943. bili anektirani od Italije. Veliki župan Sidrage-Ravnih kotara žalio se da su ustaše u narodu "prikazani kao krvoloci i ljudožderi." I same ustaše bili su svjesni da bi zato bilo pogrešno organizirati ustaški pokret na tom području, pa je on u prvo vrijeme djelovao preko posebnih predstavnika. U Splitu je to bio Vladimir Jonić, povjerenik Glavnog ustaškog stana, a u Zemuniku je djelovao ustaški satnik Jerolim Katić, ustaški povjerenik za veliku župu Sidraga i Ravni kotari (Zapovjedništvo ustaša Zadar). On je tamo ujedno organizirao i vojne snage NDH.⁶⁹

U bivša anektirana područja trebalo je uvesti kunu kao platežno sredstvo. Neposredno nakon kapitulacije Italije i kuna i lira su ostale u upotrebi, ali je stanovništvo "oslobođenih krajeva" bilo nezadovoljno tečajem određenim za zamjenu lira u kune (1 lira za 2 ili 2,5 kuna). Smatrali su ga preniskim, posebno u usporedbi sa visokim cijenama u NDH. Tražili su da se lira mijenja za šest ili osam kuna. Ljudi su imali malo povjerenja u kunu, pa su vlasti NDH objavile da će se odbijanje kune smatrati sabotazom koja se može kazniti. Ipak je

⁶⁶ HDA, MUP RH, III-36/333-334. Krajem ožujka (ili početkom travnja) 1944. iz Rijeke se u Ražanac kod Zadra prebacilo 390 ustaša i činovnika, koji su donijeli i 130 tona opreme i 4000 odora. Njih je vodio ustaški pukovnik Vjekoslav Servatzy, koji je postavljen na čelo novoosnovanog Zapovjedništva područja sjeverna Dalmacija, koje se protezalo od Novog Vinodolskog do Trogira. Ono je 25. travnja promijenilo ime u Zapovjedništvo područja Velebit-Dinara (ZAVELDI). Dolazak Servatzyjeve skupine bio je pokušaj jačanja dotad slabe ustaške prisutnosti na tom području. Zbornik NOR-a, tom XII, knjiga 4, dok. br. 42.

⁶⁷ HDA, MOK, inv. br. 10990.

⁶⁸ HDA, kut. 1, Mikrutovo izvješće; MUP RH, III-34/336-337.

⁶⁹ HDA, MOK, inv. br. 11015, 11234, 11614; NOB-a u Dalmaciji, knjiga 9, dok. br. 413, (str 1089); Novo doba, br. 17, 22. X 1943.

došlo do odstupanja od prvobitnog tečaja, pa su vlasti kao izvanrednu državnu pomoć isplaćivale tečajni dodatak kojim se za liru dobivalo četiri kune. Krajem studenog 1943. za područje od Šibenika do Zadra trebala se konačno izvršiti zamjena lira u kune. Ta akcija nije bila uspješna. Lira se zadržala na tom području jer se dosta hrane u Šibeniku nabavljalo sa područja Biograda, gdje se i dalje koristila lira. Zato je lira na crnom tržištu u Šibeniku vrijedila čak osam kuna.⁷⁰

U Splitu je 30. listopada 1943. preseljeno Rizničko upraviteljstvo, koje se dotad nalazilo u Makarskoj, ali zbog slabih veza sa sjevernom Dalmacijom ono nije moglo efikasno uvesti kunu kao jedino platežno sredstvo na tom području. Zato je početkom ožujka 1944. na to područje otputovao posebni riznički upravitelj za veliku župu Sidraga-Ravni Kotari i kotar Šibenik, koji je trebao uspostaviti cjelokupnu rizničku službu i isplatiti plaće državnim službenicima, umirovljenicima i ostalima. Za tu svrhu raspolagao je sa 100 miliona kuna.⁷¹

Pitanje je da li je i taj pokušaj uspio istjerati liru, budući da kuna nije mogla normalno kolati na cijelom tom području, nego samo na onim područjima koja su bila pod kakvom-takvom ustaškom upravom. Zato kuna ili nije uopće bilo mjesecima, pa se nisu mogle isplaćivati plaće i mirovine, ili bi iz Zagreba odjednom poslali previše novca, pa bi došlo do porasta cijena i onih proizvoda koji nisu bili deficitarni. Koliko je kuna malo vrijedila svjedoči i prijedlog da se predratni dugovi splitske općine otplata sa 65 miliona kuna, čime bi taj problem s obzirom na malu vrijednost kune bio najlakše riješen.⁷²

I poštanska služba je djelovala vrlo slabo, i za najnužnije veze sa Zagrebom koristile su se radio-postaje. U veljači 1944. Bulat je molio Glavno ravnateljstvo za poštu brzovaj i brzoglas (Ministarstva prometa) da učini nešto na uspostavi "poštanskih prometnih veza (s) tim krajevima bar u najnužnijoj mjeri." Ustvrdio je da poštansko ravnateljstvo u Splitu nema nikakve veze sa Dubrovnikom, Šibenikom i Zadrom (Zemunikom). Štoviše, postojale su bolje veze svakog od tih mjesta sa Zagrebom, nego sa Splitom. Posebno slabe bile su veze s otocima. Bulat je ustvrdio: "Žalosno je, da skoro nakon pet mjeseci od pripajanja predmetnih krajeva našoj državi u tim krajevima nису uzpostavljeni poštanski uredi i da na tom području još kolaju talijanske poštanske vrijednote."

Slično je bilo stanje i s bolnicama (npr. u Šibeniku i Biogradu), kao i sudskim ustanovama. Nadležna tijela u Zagrebu nisu imala nikakvih podataka o radu i osoblju tih ustanova, pa im nisu ni mogli slati sredstva i novac potreban za rad i plaće zaposlenih.⁷³

Na području koje je pokrivalo Glavarstvo građanske uprave u Splitu nalazilo se blizu 700 različitih osnovnih škola, a gimnazije su postojale u Splitu, Šibeniku, Zadru, Kninu, Sinju, Dubrovniku i Imotskom.⁷⁴ Zbog ratnog stanja nastava se nije odvijala normalno, ili je bila potpuno prekinuta. Po jednom izvješću iz studenog 1943., u velikoj župi Cetina dosta školskih zgrada bilo je uništeno, učitelji rastjerani, a nastava se vršila slabo ili nikako. U splitskim srednjim školama nastava se vršila samo dva puta tjedno. Školama je nedostajalo propisanih knjiga i tiskanica. Zbog slabih prometnih prilika školske knjige često su morale dugo čekati da budu otpremljene u Dalmaciju. U nekim slučajevima već ukrcane

⁷⁰ HDA, MOK, kut. 1, 1525/44; inv. br. 10941, 11371; Šibenski glasnik, br. 2, 21. IX 1943; SAC Šibenik, plakat (oglas) koji je u ime Glavara građanska uprave potpisao Ante Blaževića od 27. XI 1943; Novo doba, br. 5, 7. X 1943.

⁷¹ HDA, MOK, kut. 1, 649/44; inv. br. 11247, 11356, 11624.

⁷² HDA, MOK, kut. 1, 404/43, izvješće Glavnog ravnateljstva za unutarnju upravu MUP-a Samoupravnom odsjeku MUP-a NDH (342/44); MUP RH, III-77/886.

⁷³ HDA, MOK, kut. 1, 404/43; inv. br. 11234, 11300, 11320, 11470.

⁷⁴ HDA, MOK, kut. 1, 607/44, 994/44.

knjige bile su iskrcavane iz vlakova da bi se prevezli neki drugi tereti. Kakvo je bilo stanje u školama vidi se iz pisma koje su u svibnju 1944. učitelji Ženske realne gimnazije iz Šibenika, izmučeni bombardiranjima i nestašicom hrane, uputili Bulatu: "Upraviteljstvo drž. žen. real. gimnazije misli, da je Nezavisna Država Hrvatska oslobodila grad Šibenik, da njegovima nastavnicima bude mnogo bolje, a ne mnogo gore, nego što je bilo pod tuđinom."⁷⁵

Savezničko bombardiranje dalmatinskih gradova

Ubrzo nakon kapitulacije Italije anglo-američko zrakoplovstvo počelo je žestoko napadati Dalmaciju. Krajem 1943. zapovjednik Sedme oružničke pukovnije NDH iz Splita javio je u Zagreb: "Ciela Dalmacija, a najviše Split, Šibenik, Trogir, Zadar danju i noću se bombardira. Neprijateljski bombarderi se seču kao po korzu, i nitko ih ne napada. Žrtve su velike i teške. Molim odmah izvršiti evakuaciju žena i djece u unutrašnjost, i poslati veći broj njemačkih lovaca za odbranu."⁷⁶

Bombardiranja su teško djelovala na ratom već izmučeno stanovništvo. Nakon bombardiranja Šibenika 13. i 16. prosinca 1943. iz grada je otišlo toliko ljudi, da su sve službe i djelatnosti prestale raditi (vodovod, električna rasvjeta, iskrcavanje brodova u luci). U Zaton je pobjeglo 250-300, a u Srimu oko 1500 Šibenčana. Mnogi nisu stigli ponijeti ni najnužnije stvari, a nisu imali ni hrane ni zdravstvene pomoći, iako je među tim ljudima bilo puno žena, djece, bolesnika i starih ljudi.

U samo jednom bombardiranju Zadra krajem studenog 1943. uz velike štete poginulo je 130 ljudi, a ostalo stanovništvo se iselilo u okolicu i na obližnje otoke. U jednom izvješću iz travnja 1944. Zadar je opisan kao "mrtvi grad" u kojem preostalo stanovništvo živi "životom špiljskog čovjeka", po noći u skloništima, a danju u njihovoj blizini. U gradu je 10-15% zgrada potpuno uništeno, 50% teže ili lakše oštećeno a ostalima su razbijeni prozori, vrata i krovovi. Stanovnici sa obližnjih otoka pljačkaju grad i imovinu prodaju po okolnim selima, a iz ruševina "...zaudara jer pokrivaju lješeve nastradalih stanovnika..."⁷⁷

I u Splitu su stalni strah od zračnih napada i neprestane zračne uzbune (10-14 dnevno) teško djelovale na stanovništvo: "Sviet se boji obale, vojnih objekata, vozila, te vide čak u svakom pojedinom vojniku neku opasnost, koja ugrožava okolinu, ovo pojačava napad na Sućurac⁷⁸, jer je u tom mjestu bila jedna njemačka satnija, pa narod tvrdi da je neprijatelj za to saznao i da je to razlog zašto je ovo malo mjesto bombardirano i toliko porušeno. U samom Splitu ljudi napuštaju grad i sklanjaju se u poljske kuće a drugi sele bezglavo iz jednog diela grada u drugi, te se opažaju navečer ciele povorke koje se kreću sa najpotrebijim priborom za spavanje na Marjan, ili na neka druga manje ugrožena mjesta."⁷⁹

Posebno teški bili su napadi na Split 5. i 6. prosinca 1943. kada je poginulo 170 stanovnika (poginulo je i 20 Nijemaca, a 30 ih je ranjeno). Trećeg lipnja 1944. kao podrška parti-

⁷⁵ HDA, MOK, kut. 1, 1822/44; inv. br. 10951, 11252, 11254, 11319.

⁷⁶ HDA, MOK, inv. br. 11093.

⁷⁷ HDA, MOK, inv. br. 11210, 11614; MUP RH, 013.1/43, III-36/343-344; SAC Šibenik, fond Kotarsko poglavarstvo Šibenik (KPŠ), inv. br. 614.

⁷⁸ Petog prosinca 1943. na Kaštel Sućurac je palo deset bombi i potpuno uništilo 20 kuća i crkvu. Poginulo je oko 100 ljudi koji su se okupili na nedjeljnoj misi. HDA, MUP RH, III-36/373; Novo doba, br. 56, 8. XII 1943.

⁷⁹ NOB-a u Dalmaciji, knjiga 9, dok. br. 417 (str. 1108), 420 (str. 1118-1119)

zanskom iskrcavanju na Brač saveznici su opet napali Split. Poginulo je 227 a ranjeno 140 stanovnika. Nakon toga je splitski biskup Bonefačić, u želji da prestanu daljnja bombardiranja, pokušao preko Vatikana obavijestiti saveznike da su Nijemci i ustaše napustili grad, u kojem su ostali samo Oružništvo NDH i Narodna zaštita (NZ).⁸⁰

NDH je mogla organizirati jedino pasivnu obranu od zračnih napada. 9. prosinca 1943. u Split su stigli stručnjaci Zapovjedništva narodne zaštite iz Zagreba, da u gradu ustroje službu javljanja i uzbunjivanja. Grad je podijeljen na pet zaštitnih područja. U svakom području djelovao je jedan narodno zaštitni vođ, koji se sastojao od više rojeva (vatrogasnih, zdravstvenih, glasničkih, za otkopavanje ruševina i za popravke). Ustrojeno je i zapovjedništvo sa sredstvima veze, dvije promatračke postaje sa prislušnim uređajima i središte za davanje uzbune. Stanovništvo se dobro odazvalo na poziv da sudjeluju u radu narodne zaštite, budući da su time izravno pomagali sebi i svome gradu. U promidžbenom smislu vlasti NDH su mogle iskoristiti stalna bombardiranja grada, jer su njegovi stanovnici "...većim dielom ogorčeni, što su njihovi sinovi u Titinoj vojsci, a oni bivaju stalno napadnuti od anglo-saksonskog zrakoplovstva." Zato se ustaško "Novo doba" nakon bombardiranja slavodobitno pitalo: "Što sada govori ovaj Split? Što sada kažu partizani splitski, njihove žene, njihova djeca, njihove obitelji?"⁸¹

Nijemci su postepeno za obranu Splita skupili 80 protuzrakoplovnih topova i mitraljeza, a njemačka protuzračna obrana postojala je i iznad Šibenika. To ipak nije zaustavilo daljnje napade na te gradove.⁸²

Poseban položaj Zadra i općine Gruda (Konavle)

Nakon objavljivanja vijesti o kapitulaciji Italije, Nijemci su u Zadru lako razoružali 10 000 Talijana. Kasnije je 4000 onih koji su ostali vjerni Hitleru i Mussoliniju opet dobilo oružje, kako grad ne bi pao u ruke partizana. NDH je težila da uspostavi svoju vlast u Zadru i od sjevernodalmatinskog područja je ustrojila novu veliku župu čije se sjedište trebalo nalaziti upravo u tom gradu.⁸³

Krajem listopada 1943. Zapovjedništvo njemačkog XV gorskog armijskog zbora obavijestilo je vlasti NDH da je Hitler odlučio da Zadar pripadne NDH.⁸⁴ Ipak, Nijemci su odbili da grad odmah predaju ustašama, budući da se u njemu nalazi skoro 5000 naoružanih Talijana koji vrše redarstvenu i carinsku službu, opslužuju protuzračnu obranu i štite grad od partizana. Oni ne bi mogli prihvatiti hrvatsku upravu s kojom bi mogli doći u sukob, a ulazak ustaša u grad prekinuo bi njegovu opskrbu iz Italije. Nijemci su izjavili da će se tru-

⁸⁰ Kronologija Split, str. 286, 319-320.

⁸¹ Novo doba, br. 58, 60, 66 od 11, 14 i 21. XII 1943; NOB-a u Dalmaciji, knjiga 9, dok. br. 420 (str. 1118-1119). Kao primjer intenziteta zračnih napada navest ću izvješće Pričuvne nadzorno-zaštitne sati iz Splita po kojem je u razdoblju od 1. do 25. ožujka 1944. Split bombardiran 5, a okolica 9 puta. Okolica je bila napadnuta i zrakoplovnim strojnicama četiri puta. Teško je ranjen jedan a lakše sedam njemačkih vojnika. Teže je oštećeno pet, a lakše 134 kuće. U splitskoj luci su potopljena četiri broda. Dano je 77 uzbuna a preko grada je preletjelo 13 jačih skupina neprijateljskih zrakoplova. Središnjica opreza je putem krugovala 28 puta dala obavijest Zagrebu o preletu jačih skupina prema sjeveru. HDA, MUP RH, III-36/444.

⁸² NOB-a u Dalmaciji, knjiga 9, dok. br. 420 (str. 1117); N. Anić: *Oslobodjenje Splita listopada 1944. godine - Splitska operacija*, Zbornik IHRPD, br. 5, str. 839.

⁸³ NOB-a u Dalmaciji, knjiga 8, dok. br. 359, 470.

⁸⁴ *Zara ist durch entscheidung des Führers dem kroat. Staat zugesprochen. Ein Zweifel darüber besteht hier nicht.* Ova rečenica nam dobro pokazuje tko je nakon kapitulacije Italije zbilja određivao nove jadranske granice NDH! HDA, MOK, inv. br. 10977.

diti prebaciti Talijane u Italiju, i da će zatim obavijestiti NDH da sa unaprijed pripremljenom upravom preuzme grad.

U međuvremenu su vlasti NDH ipak pokušale ostvariti nekakvo prisustvo u gradu, pa su predstavnici Hrvatskog državnog krugovala otputovali u Zadar da preuzmu tamošnju radio-postaju. Nijemci su im postavili uvjet da na radiju ne smiju davati programe usmjerene protiv Talijana ili Srba, odnosno da zbog napetosti u obalnom području ne smiju u programu posebno isticati ni ustaški pokret. Nakon njihovog dolaska u Zadar njemački zapovjednik mjesta, usprkos odlukama viših njemačkih zapovjednika, nije dozvolio preuzimanje postaje, koja je emitirala na njemačkom i talijanskom jeziku. Jedino na što su Nijemci pristali bilo je da se pod njihovim nadzorom dnevno emitiraju dvije dvadesetominutne emisije na hrvatskom jeziku, i to ne na valu postaje Zadar, nego na drugom valu pod nazivom izmišljene postaje "Cielokupna Hrvatska."⁸⁵

NDH je i dalje težila preuzeti Zadar. Ona je Nijemcima obećala da će Talijanima u tom gradu osigurati sva prava (upotrebu talijanskog jezika i dvojezične škole). Istovremeno je ministar Bulat tražio od Nardellija da poduzme stvarne korake u preuzimanju Zadra. Početkom veljače 1944. pisao je Nardelliju: "Zadar je danas sastavni dio Nezavisne Države Hrv. On je dakle, teritorijalno naš." Tražio je otvaranje hrvatskih javnih ustanova u tom gradu (škole, knjižare, knjižnice, javne kuhinje, starački dom, podružnice novčanog zavoda) i inzistirao da "Trebamo raditi brzo i energično izrabljujući današnje stanje, u kojem se nalazi grad, i time zasliepljenim otvoriti oči, da vide tko im je prijatelj a tko neprijatelj." Na sve to Nardelli mu je odgovorio da on nema nikakvih veze sa velikom župom Sidraga-Ravni kotari i da ne zna postoji li mogućnost za preuzimanje grada, koji je potpuno porušen i napušten, dok hrvatske vlasti djeluju u Zemunik, pa u Zadar i ne dolaze. I veliki župan Sidrage-Ravnih kotara smatrao je da sa "dva-tri" činovnika s kojima raspolaze ne može preuzeti Zadar, nego bi mu za to trebale barem dvije ustaške bojne, oružnici i redarstvo. Nakon što je u travnju 1944. došao u sjevernu Dalmaciju, i ustaški pukovnik Servatzky je bezuspješno tražio od Bulata da se založi kod Nijemaca da mu predaju grad.⁸⁶

Stanje u Zadru bilo je teško zbog stalnih bombardiranja i tamošnje talijansko stanovništvo je brodom, koji je jednom tjedno plovio za Italiju, u velikom broju napuštalo grad. Zato su se ustaše nadale da će "oni iz Penisole" (tj. talijanska fašistička uprava) evakuirati grad i tako im prištedjeti posao. Ipak, sve do njihovog napuštanja Dalmacije to se nije dogodilo.

Pitanje je da li su Nijemci doista namjeravali dati Zadar ustašama. Po nekim podacima njemačka vojna uprava u gradu trebala je biti dio njemačke vojne uprave u Italiji, ali u stvarnosti u Zadru je djelovala njemačka vojna uprava, čija su se viša zapovjedništva nalazila u NDH, što nam neizravno govori i o njemačkim planovima sa Zadrom. Da je NDH na tom području mogla nastupiti s organiziranom i jakom vojskom i upravom, možda bi joj Zadar bio prepušten, ali velika župa Sidraga-Ravni kotari djelovala je izuzetno slabo. Nijemci su, osim o ustaškim, trebali voditi brigu i o željama Benita Mussolinija, koji je uskoro nakon 8. rujna u dijelu Italije kojeg su kontrolirali Nijemci osnovao Talijansku Socijalnu Republiku. Zato im je više odgovaralo zadržati kakvu-takvu talijansku fašističku upravu u gradu (i time udobrovoljiti Mussolinija), nego je zamijeniti slabašnom ustaškom upravom.⁸⁷ Za razliku od Zadra, koji je službeno bio talijanski od 1920., općina Gruda (ju-

⁸⁵ U Zadru je nakon kapitulacije Italije i dalje djelovao Generalni konzulat NDH, koji je samim postojanjem negirao pripadnost Zadra Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Konzulat je pratio djelovanje talijanskih fašista u gradu i vršio promidžbenu djelatnost koja je trebala dokazati da Zadar pripada NDH. HDA, MOK, inv. br. 11005, 11008, 11664.

⁸⁶ HDA, MOK, inv. br. 11063, 11304, 11574, 11614; MUP RH, 013.1/43, III-36/343-344.

⁸⁷ M. Kreso: *Uspostavljanje njemačke okupacione uprave u Dalmaciji 1943. godine*, Zbornik IHRPD, br. 3, str. 650.

goistočno od Cavtata) je tek Rimskim ugovorima iz svibnja 1941. potpala pod Italiju. Nakon 8. rujna 1943. ustaška promidžba je uvjeravala mjesno stanovništvo da "Čitavi Konavli, sva naša biela konavoska sela pripadaju samo Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i vaši osjećaji mogu doći do punog izražaja!" Ali u brzojavu kojeg je Nardelli poslao Bulatu krajem ožujka 1944. vidi se da je ta općina i dalje ostala pod njemačkom vojnom i crnogorskom građanskom upravom u Kotoru. U stvarnosti taj je kraj bio ničija zemlja, "sklonište vojnih neposlušnika i šetalište partizana". Nardelli je zato tražio da se Gruda stavi pod upravu velike župe Dubrava, kako ne bi došla pod čvršću kontrolu crnogorske uprave "koja nažalost upravlja Bokom." Iz istog razloga tražio je da se taj prostor podvrgne njemačkoj vojnoj upravi u Mostaru, a ne njemačkoj vojnoj upravi u Boki.

Kao i u nekim drugim prilikama i ovdje su Nijemci malo brinuli za želje ustaških vlasti. Početkom 1944. na području južno od Dubrovnika počeli su ustrojivati posebnu Južnodalmatinsku miliciju. To je izazvalo proteste vlade NDH, budući da se time ometalo popunjavanje redovnih snaga NDH. Kasnije je ipak pristala na popunjavanje te milicije vojnim obveznicima NDH, pod uvjetom da se ona nalazi pod zapovjedništvom domobranske 6. pešačke divizije.⁸⁸

Držanje njemačke vojske u Dalmaciji

Već 8. rujna 1943. njemačka zapovjedništva su odlučila da u slučaju kapitulacije Italije sva izvršna vlast na području na koje će ući njemačke snage prelazi u ruke njemačkih zapovjednika. Neposredno nakon zauzimanja Šibenika (11. rujna) i Splita (27. rujna) Nijemci su obavijestili stanovništvo da preuzimaju građansku vlast. Naredili da se do određenog roka preda talijansko oružje i oprema, uveli su redarstveni sat i druga ograničenja u kretanju. U Splitu su naredili Židovima da se prijave, a imenovali su i privremenog gradonačelnika Mirka Karlovca, dok NDH ne imenuje novog.⁸⁹

Za razliku od njemačke, uprava NDH uspostavljala se puno sporije. U Šibenik je s Nijemcima došao opunomoćenik Poglavnika ministar Ivica Frković, koji je imenovao povjerenike za razne službe i gradonačelnika, ali osim toga u Šibenik do početka listopada "nije nitko bio, ni što došlo." U Split su nakon ulaska Nijemaca ušli i pripadnici raznih vojnih jedinica NDH, koji su uglavnom razvukli sve što su mogli od preostale talijanske opreme. Tek početkom listopada u grad su došli ministar Bulat, odred Mornarice NDH, stotinjak policajaca, a Nardelli je došao 26. listopada.⁹⁰

I kasnije su Nijemci nadzirali život mjesnog stanovništva. Vršili su popis stanovništva (npr. u Šibeniku), kontrolirali plovidbu brodova, izdavali dozvole za ribarenje ili za odlazak iz grada na poljoprivredne radove. Stanovništvo je zadržalo osobne iskaznice Kraljevine Italije, ali su na njih bili otisnuti novi pečati građanskih vlasti NDH i njemačkih vojnih vlasti. Iskaznice za ribarenje bile su dvojezične, sa njemačkim jezikom na prvom, a hrvatskim na drugom mjestu.⁹¹

⁸⁸ HDA, zbirka stampata 21/167; MUP RH III-77/689; NOB-a u Dalmaciji 1941-1945., knjiga 10, dok. br. 456, 458.

⁸⁹ NOB-a u Dalmaciji, knjiga 8, dok. br. 340, 347; Kronologija Split, str. 271. O ustroju njemačke vojne uprave u Dalmaciji, vidi navedeni rad M. Krese.

⁹⁰ NOB-a u Dalmaciji, knjiga 8, dok. br. 487, 492, 506 (str. 1057); V. Branica: *Razoružanje talijanskih jedinica u Kninu, Zadru, Šibeniku i Dubrovniku i suradnja četnika s njemačkim okupatorom*, Zbornik IHRPD, br. 3, str. 627-628.

⁹¹ Povijesni arhiv Zadar, zbirka miscellanea, svežanj 194, pozicija 39; Šibenski glasnik, br. 2, 21. IX 1943; SAC Šibenik, plakat (oglas) općine Šibenik od 26. studenog 1943.

Osim uplitanja u građanske poslove, prisustvo njemačkih snaga na tom području imalo je i puno crniju stranu. Već prilikom zauzimanja Splita u rujnu 1943. Nijemci su na prostoru između Sinja i Splita počinili mnoge zločine. Na području Klisa i Trilja u više sela zapaljeno je nekoliko stotina kuća, a ubijeno je i puno stanovnika tih sela. Zato je ministar Bulat već 27. rujna iz Sinja poslao brzojav u kojem moli vladu NDH da se zauzme da Nijemci prekinu represalije protiv nevinog stanovništva, budući da takvo ponašanje samo kompromitira vlasti NDH.⁹²

U studenom 1943., kao odmazda za jednog ranjenog Nijemca, streljano je 25 stanovnika Sinja. Ni molbe ustaških vlasti nisu mogle zaustaviti taj čin odmazde. U ožujku 1944. pripadnici njemačke 7. SS dobrovoljačke gorske divizije "Prinz Eugen" izvršili su pokolj žena i djece u selu Otok kod Sinja, iako je velik broj muškaraca iz tog sela služio u oružanim snagama NDH i njemačkoj vojsci ili se nalazio na radu u Njemačkoj. Nakon što su pregledali polovicu sela, predstavnici ustaških vlasti prebrojali su preko 150 mrtvih (samo u jednoj kući pronađeni su zapaljeni ostaci 45 žena i djece). Obližnja sela Grab i Ruda također su uništena, a ubijeno je nekoliko stotina ljudi. Zbog svega toga stanovništvo je bilo ogorčeno, a postojala je i mogućnost otkazivanja poslušnosti ustaško-domobrantskih snaga. U istom mjesecu zapaljeno je i više sela na području Metkovića. Na otoku Braču Nijemci su s broda bacili osmogodišnjeg dječaka koji se udavio, jer nisu dozvolili da ga se spasi. Zbog ovog zadnjeg zločina vlasti NDH su uložile protest zbog umorstva i povrede suvereniteta i zastave.⁹³

Početkom 1944. njemačke snage su postepeno ovladale dalmatinskom obalom i otocima, nakon čega su započeli s pripremama za njeno utvrđivanje⁹⁴ i obranu od mogućeg savezničkog iskrcavanja. Nemačka zapovjedništva smatrala su da bi vojno sposobno stanovništvo tih krajeva u slučaju iskrcavanja pomagalo saveznike i partizane, a otežalo bi obranu obale i samim svojim prisustvom. Zato je u veljači 1944. odlučeno evakuirati vojno sposobno stanovništvo dalmatinskih otoka (od 17 do 50 godina starosti). Te ljude je trebalo iskoristiti kao radnu snagu za utvrđivanje obale ili ih odvesti na rad u Njemačku. Dio se mogao koristiti i za popunu oružanih snaga NDH, ili prepustiti ustaškim vlastima. Postojali su i planovi evakuacije obalnog područja, po kojima je na područje sjeverno od Save trebalo preseliti 200 000 ljudi. Do ostvarenja ovog plana nije došlo, iako je bilo iseljavanja i sa obalnog područja.⁹⁵

Do kraja ožujka sa otoka Korčule, Hvara, Mjeta, Brača, Šipana i Lopuda evakuirano je oko 3700-3900 osoba (od kojih je 837 uzeto kao radna snaga), a sa Pelješca još 1094 osobe. U travnju su Nijemci evakuirali i Šoltu i Drvenik. Osobe koje nisu uzete kao radna snaga prebacivane su radi prehrane i smještaja u Ljubuški i Metković, a zatim odvođene prema Mostaru i Sarajevu.⁹⁶

⁹² NOB-a u Dalmaciji, knjiga 8, dok. br. 491, 507, 513, 514.

⁹³ NOB-a u Dalmaciji, knjiga 9, dok. br. 390; knjiga 10, dok. br. 499, 501, 504; HDA, MUP RH, III-77/873. Kada je ministar vanjskih poslova NDH Stjepo Perić Nijemcima uputio protestnu notu zbog divljanja njihove vojske u Dalmaciji, Nijemci su je odbili primiti. Oni su zabranili vladi NDH da se ikad više tim tonom obrati njemačkoj vladi. Nakon toga Pavelić je u travnju 1944. smijenio Perića. F. Jelić-Butić-1977., str. 285.

⁹⁴ Utvrđivanje je ponekad išlo na izravnu štetu stanovništva. Tako se u srpnju 1944. Josip Živković iz Rogoznice obratio općini Šibenik za pomoć, jer je njemačka vojska postavila bodljikavu žicu i mine preko njegovog polja, pa je njegova osmeročlana obitelj ostala bez hrane koju je na toj površini uzgajao. SAC Šibenik, KPS, inv. br. 2852.

⁹⁵ Zbornik NOR-u, tom VIII, knjiga 2, dok. br. 188, 195; NOB-a u Dalmaciji, knjiga 10, dok. br. 380.

⁹⁶ M. Colić: *Njemačka okupacija otoka Korčule 1943-1944. godine*; Korčula u revolucionarnom radničkom pokretu, NOB-i i socijalističkoj revoluciji 1919-1945. (Zbornik IHRPD, br. 10), Korčula 1989, str. 679; NOB-a u Dalmaciji, knjiga 10, dok. br. 435; Zbornik NOR-a, tom VIII, knjiga 2, dok. br. 193.

Evakuacija je provođena na grub način. Bulat se u jednom pismu žalio da je evakuacija "...jedna obična represalija, koja započinje sa surovim odjeljivanjem muških od ženskih članova obitelji na našem Primorju, a koja će nužno svršiti s jedne strane gladju onih koji ostaju u domovini i očajem onih, koji su odvedeni." Vlasti NDH osim protesta (Bulat se namjeravao žaliti izravno Hitleru), takvo stanje nisu mogle promjeniti. Njemačka vojska evakuirala je i državne službenike NDH, čime je slabila ionako skromnu prisutnost ustaških vlasti na otocima. Evakuirane osobe nisu smjele ponijeti ni najosnovnije potreštine, a tijekom evakuacije njihova su sela bila opljačkana. Napuštena imovina i poljoprivredne površine (vinogradi) ostavljeni su pljački i propadanju.⁹⁷

Obalni odsjeci Lika i Neretva

Tijekom travnja i svibnja 1944. Nijemci su razmišljali o tome da cijelo obalno područje proglase "borbenom zonom", u kojoj bi njemački zapovjednici imali neograničena ovlaštenja za evakuaciju stanovništva, utvrđivanje i korištenje stanovništva kao radne snage. Zato su zatražili od Pavelića da se i uprava NDH prilagodi uvođenju njemačke "borbene zone". Istovremeno je i ustaški pukovnik Servatzy tražio da mu se na cijelom području Zapovjedništva Velebit-Dinara, osim grada Splita, podredi građanska uprava, koju je Servatzy smatrao nesposobnom za efikasan rad.

Zato je 20. svibnja 1944. na području sedam priobalnih velikih župa uvedeno izvanredno stanje i vojna uprava, kojoj su podređene građanske vlasti na tom području. Vojnu upravu vršili su zapovjednik Obalnog odsjeka Lika, general Ivan Tomašević (sa sjedištem u Gospiću) i zapovjednik Obalnog odsjeka Neretva, general Vilko Begić (sa sjedištem u Mostaru).⁹⁸ Prvi obalni odsjek pokrivaio je prostor djelovanja njemačkog XV gorskog armijskog zbora, a drugi područje V SS gorskog armijskog zbora. Istovremeno je ukinuto Ministarstvo oslobođenih krajeva. Edo Bulat postao je državni ministar bez listnice.⁹⁹ Izgleda da je ukinut i položaj glavara građanske uprave u Splitu, budući da je Nardelli postao državni tajnik u MUP-u NDH, a pri Zapovjedništvu obalnog odsjeka Lika osnovan je ured za građanska poslove, kojem su se po raznim pitanjima obraćale građanske vlasti. Ipak, i na novim dužnostima Bulat i Nardelli su rješavali pitanja vezana za Dalmaciju.¹⁰⁰

Zajedno sa uvođenjem izvanrednog stanja i promjenama u upravi, započelo je i novačenje za oružane snage NDH, od kojeg su stanovnici bivših anektiranih krajeva dotad bili oslobođeni. Istovremeno je nastavljena evakuacija manjih skupina muškaraca sa obalnog područja. Sve ove mjere dodatno su pogoršale raspoloženje među stanovništvom.¹⁰¹

Ukidanje Ministarstva oslobođenih krajeva, koje je ionako bilo privremeno uspostavljeno, i uvođenje vojne uprave ipak nisu znak izrazito nagle slabosti ustaških vlasti na tom području. U stvari, u tom razdoblju situacija je za njih na vojnom planu bila puno povoljnija nego zadnjih mjeseci 1943., budući da su Nijemci čvrsto ovladali cijelim obalnim po-

⁹⁷ HDA, MUP RH, III-77/742-745, 771; NOB-a u Dalmaciji, knjiga 10, dok. br. 499, 500.

⁹⁸ Obalni odsjek Lika pokrivaio je velike župe Vinodol-Podgorje, Lika-Gacka, Sidraga-Ravni kotari i Bribir. Obalni odsjek Neretva pokrivaio je velike župe Cetina, Dubrava i Hum. Generala Begića uskoro je zamijenio general Adolf Sabljak.

⁹⁹ HDA, MUP RH, III-34/336-337; Narodne novine, br. 114, 20. V 1944; Zbornik NOR-a, tom VIII, knjiga 2, dok. br. 192, tom XII, knjiga 4, dok. br. 58. Zapovjednici obalnih odsjeka imali su ovlasti glavara građanske uprave iz zakonske odredbe o iznimnom stanju od 18. siječnja 1943.

¹⁰⁰ HDA; MOK, inv. br. 11257, 11661; fond Glavnog zapovjedništva Oružništva NDH, dnevno izvješće župskog oružničkog zapovjedništva Split od 8. X 1944; SAC Šibenik, KPŠ, inv. br. 1340.

¹⁰¹ HDA, MUP RH, III-77/889-890.

dručjem, kao i najvećim dijelom otoka (osim Visa, Lastova i još nekih).¹⁰² Povoljnije vojno stanje ipak ne znači da se ustaška uprava na tom području temeljito ustalila. Znakovito je izvješće MUP-a NDH o stanju u velikoj župi Cetina nakon ukidanja Ministarstva oslobođenih krajeva. Njene 34 seoske općine i prije rata bile su u lošem gospodarskom položaju, a u ratu su izgubile većinu svojih prihoda i ostale bez imovine pa se nalaze "na rubu propasti". U 13 općina općinske zgrade i arhivi bili su uništeni ili oštećeni. Zbog iznimnih prilika, imovinskih teškoća i straha za osobnu sigurnost bez načelnika je bilo 15 općina, a neke su djelovale izvan svojih sjedišta. Na otocima Braču, Hvaru, Šolti i Visu nije djelovala niti jedna općina. Jedina gradska općina, Split, izgubila je 75-90% predratnih prihoda. Velik dio gradske infrastrukture bio je uništen u bombardiranjima i požarima (vodovod, električna centrala, kanali, skladišta) pa je općina ostale bez barem 40% svoje imovine. Problem prehrane bio je još i veći, što se vidi iz predstave koju su "nosioci hrv. drž. vlasti u zapadnoj i južnoj Hrvatskoj"¹⁰³ uputili Paveliću 7. lipnja 1944. Oni se žale da njihovi krajevi nisu dobili niti 1/10 ili 1/15 hrane koja im po propisima pripada i koja je skupljena na području sjeverno od Save. U nakupnim ustanovama hrane nikad nema, čak i kad za nju postoje otpremna odobrenja. Nakon ukidanja Ministarstva oslobođenih krajeva ne postoji nikakva ustanova koja bi se brinula za prehranu tih područja.¹⁰⁴

General Tomašević¹⁰⁵ je 25. srpnja 1944. izdao oglas kojim je upozorio stanovništvo na području Obalnog odsjeka Lika da će ustaško-domobranski i njemački prijeki sudovi osuditi na smrt sve koji pomažu partizane, počine politički motivirana ubojstva, izvrše sabotaže, potiču obustavu rada na poslovima od vojne važnosti, neovlašteno nose odore njemačkih ili hrvatskih oružanih snaga, itd. Odredio je i da se bez naročite pismene dozvole nitko za vrijeme redarstvenog sata ne smije nalaziti na ulici i pozvao osobe koje još nisu napustile evakuirana područja da to naprave do 1. kolovoza ili će biti strijeljane bez ikakvog sudskog postupka.¹⁰⁶ I dok je s jedne strane drakonskim mjerama jasno pokazao da ne može računati na vjernost stanovništva na povjerenom mu području, s druge je strane bio nemoćan na bilo koji način to isto stanovništvo zaštititi. Kada su Nijemci i četnici u srpnju evakuirali oko 150 muškaraca i žena iz Vodica kod Šibenika, general Tomašević je napisao ministru Bulatu: "...ni do sada nisam ni jedanput uzpio spriječiti niti hapšenja, niti evakuaciju hrvatskoga pučanstva od strane njemačkih vlasti...General Leyser (zapovjednik njemačkog XV gorskog armijskog zbora, op. N.B.) stoji na stanovištu da je on od Poglavnika svim punomoćima ovlašten upravitelj ovog područja, a ja samo njegov podređeni."¹⁰⁷

Promidžba kao posljednje oružje

U rujnu 1944. partizani su sa svog uporišta na otoku Visu krenuli u ponovno zauzimanje dalmatinskih otoka, a istovremeno su iz unutrašnjosti započeli napade prema obalnom području. 10. listopada Nijemci su, zbog opće nepovoljnog razvoja stanja na bojišnicama,

¹⁰² Zbornik NOR-a, tom VIII, knjiga 2, dok. br. 150.

¹⁰³ Predstavku su potpisali zapovjednici obalnih odsjeka, generali Tomašević i Begić, i svi veliki župani onih velikih župa u kojima je 20. svibnja 1944. zavedeno iznimno stanje i uvedena vojna uprava.

¹⁰⁴ HDA, MOK, kut. 1, izvješće Glavnog ravnateljstva za unutarnju upravu MUP-a Samoupravnom odsjeku MUP-a NDH (342/44); MUP RH, III-36/414-416.

¹⁰⁵ U srpnju 1944. Zapovjedništvo obalnog odsjeka Lika nalazilo se u Drnišu, a u listopadu u Splitu. Po tome možemo zaključiti da je ono proširilo svoje djelovanje i na veliku župu Cetina.

¹⁰⁶ SAC Šibenik, plakat (oglas) Zapovjedništva obalnog odsjeka Lika od 25. srpnja 1944.

¹⁰⁷ HDA, MUP RH, III-36/459-461.

odlučili potpuno napustiti Dalmaciju i povući se na crtu Rijeka-Knin, iako je ustaška promidžba uvjeravala da će Hitler braniti svaki dio NDH kao da se radi o Njemačkoj. Do 22. listopada partizani su zauzeli područje od Dubrovnika do Splita, u kojeg su bez većih borbi ušli 26. listopada. Pet dana nakon toga ušli su i u Zadar. U Kraljevicu je 31. listopada doplovio konvoj sa oko 600 ustaša, 40 oružnika, 40 ranjenih ustaša i 50 članova njihovih obitelji, evakuiranih sa zadarskog područja. Nijemci i ustaše povukli su se iz Splita i Zadra prema Šibeniku i preko Drniša prema Kninu. Obranu Knina preuzeli su Nijemci i četnici. Nijemci su, kao zadnji znak nepovjerenja prema oružanim snagama NDH na tom području, razoružali tamošnju domobransku posadu, a ustaškim jedinicama naredili povlačenje u Bihać. Knin je nakon žestokih borbi zauzet početkom prosinca 1944, čime se cijela Dalmacija našla u rukama Titovih partizana.¹⁰⁸

Iako su se njemačke snage nalazile pred povlačenjem, što je bezuvjetno značilo i prestanak vlasti NDH na području Dalmacije, i u tim zadnjim danima ustaše su vršile promidžbenu djelatnost, koja se koristila apsurdnim tvrdnjama. Dobar primjer za to su novine znakovitog naziva "Država iznad svega" koje su izlazile u Splitu.¹⁰⁹ Sedmi broj tih novina javlja da su sami partizani priznali da su strijeljali predsjednika ZAVNOH-a Vladimira Nazora i visoke dužnosnike partizanskog pokreta Šimu Balena i Jakova Blaževića.¹¹⁰ Nazorova "smrt" za ustaše bi trebala biti primjer: "Vladimir Nazor je progledao. On je vidio, kako velikosrbi kuju urotu protiv Hrvata. Tu svoju spoznaju platio je glavom. Pune dvie godine je trebalo da se Nazor uvjeri, kako je partizanstvo protuhrvatsko i kako je on lutka u rukama velikosrba. Deklaraciju o slobodi misli, govora i kretanja, koju je sam potpisao u Topuskom¹¹¹, sam ju je i to na tragičan način, najstvarnijim i živim primjerom opovrgnuo." Iz ovoga bi partizani-Hrvati trebali izvući pouku: "Poubijajte svoje "komesare" i "komandante", te se pridružite svome narodu, koji danas vodi najkrvaviju, ali najsudbonosniju borbu za svoju samostalnost i slobodu." Nešto više od dva tjedna prije ulaska partizana u Split, ustaška promidžba tvrdi: "Pobjeda je na strani hrvatskog naroda i njihovih oružanih snaga, a sva partizanska pobjednička vika dokaz je samo njihove slabosti, iz koje je nastala i u kojoj će se ugušiti." Zanimljivo je da su ove novine imale cijenu (10 kuna), pa se može zaključiti da su bile namijenjene onom stanovništvu koje se nalazilo pod upravom NDH. Ipak, po svom tonu one se izravno obraćaju partizanima i njihovim suradnicima. Iz ovoga se može zaključiti da su vlasti NDH bile svjesne da je i stanovništvo koje su držali pod nadzorom bilo blisko povezano s partizanima, pa su mu stoga i upućivali promidžbu ovakve vrste.¹¹²

NDH ni nakon kapitulacije Italije u Dalmaciji nije mogla izbrisati tešku hipoteku Rimskih ugovora kojima su ti krajevi pripali Italiji. Za uspostavu ustaške uprave u tim krajevima trebalo je izdvojiti sredstva kojima NDH uglavnom nije raspolagala. I najosnovnije potrebe, poput prehrane, predstavljale su nepremostiv problem, a prometna izoliranost onemogućavala je čvršću integraciju tog područja u NDH. Slabašna građanska i vojna uprava

¹⁰⁸ Zbornik NOR-a, tom V, knjiga 35, dok. br. 113, 130; Vojna enciklopedija, knjiga 2, str. 316; Kronologija Split, str. 349; J. Vasiljević-1972., str. 311, 314.

¹⁰⁹ Hrvatski povijesni muzej u Zagrebu, kut. 104, inv. br. 10159, "Država iznad svega", Split, 9. X 1944., broj 7.

¹¹⁰ Predsjednik prezidijuma Sabora Narodne Republike Hrvatske Vladimir Nazor umro je 19. lipnja 1949 u Zagrebu, u 73. godini života. Jakov Blažević i Šime Balen su nakon rata djelovali u javnom životu Hrvatske i tadašnje Jugoslavije.

¹¹¹ Radi se o Deklaraciji o osnovnim pravima naroda i građana Hrvatske, koju je ZAVNOH donio na svom trećem zasjedanju u Topuskom, početkom svibnja 1944.

¹¹² Ovaj podatak sukladan je jednom ustaškom redarstvenom izvješću po kojem je iz Splita u partizane navodno otišlo 12 do 15 tisuća muškaraca i žena (grad je pred rat imao 50, a u listopadu 1944. 25 tisuća stanovnika). Kronologija Split, str. 340.

NDH bila je potpuno ovisna o njemačkoj vojsci, koja je prema hrvatskom stanovništvu nerijetko divljački postupala, a istovremeno se oslanjala na srpske četnike. Što je najvažnije, i što same ustaše nisu skrivale, Dalmatinci su na njih uglavnom gledali s odbojnošću.

Dalmacija je bila prva hrvatska pokrajina iz koje su trajno istjerani Nijemci i ustaše i zato je postala sjedište novih i trajnijih institucija Federalne Hrvatske. Od siječnja do svibnja 1945. u Šibeniku je zasjedalo vrhovno zakonodavno i izvršno tijelo Federalne Hrvatske - Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske pod predsjedavanjem "strijeljanog" Vladimira Nazora, a 14. travnja 1945. u Splitu je imenovana prva vlada Federalne Hrvatske.¹¹³

Summary

Establishment and Activities of the Croatian Ustasha Administration in some parts of Dalmatia after the surrender of Italy (September 1943 - November 1944)

In September of 1943 Italy surrendered and Croatian Ustasha regime tried to establish its administration in parts of Dalmatia province which were annexed by Italy in May of 1941. In this article the author tries to present difficulties encountered by Ustaha authorities in Dalmatia (poor traffic system, shortage of food, allied air attacks), their relations with the German army and their attempts to win hearts and minds of the local population. In the second half of 1944 Tito's partisans launched an offensive which finally forced Germans and Ustashes to withdraw from Dalmatia.

---

¹¹³ Više o tome vidi: H. Sirotković: *Rad ZAVNOH-a u Šibeniku*, Zbornik IHRPD, br. 4; Narodna vlada Hrvatske, Državno nakladno poduzeće Hrvatske, 1945.

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJESTINST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RAD OVI 31

ZAGREB 1998.

Izdavač
Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu

Za izdavača
Stipe Botica

Redakcija
Branka Boban
Neven Budak
Mirjana Gross
Franko Mirošević
Iskra Iveljić
Nikša Stančić
Božena Vranješ-Šoljan

Urednički kolegij
Ivo Goldstein
Marijan Matićka
Mario Strecha

Izvršni urednik
Mario Strecha

Adresa uredništva

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb, Ivana Lučića 3
tel. 385 1/ 6120 150, 6120 158, fax. 385 1/ 6156 879

Časopis izlazi jednom godišnje. Izdavanje časopisa sufinancira
Ministarstvo znanosti i tehnologije Republike Hrvatske.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske
br. 6859/1 od 5.X.1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Ministarstvu znanosti i tehnologije
Republike Hrvatske pod brojem UP-547/2-84-1984.

Naslovna stranica

Iva Makvić

Prijevod sažetaka

Marina Denona-Krsnik

Kompjutorski slog i prijelom

DENONA d.o.o., Garićgradska 6, Zagreb

Tisak

KRATIS, Vrapčanska 15, Zagreb

Tiskanje završeno u travnju 1999. godine

Naklada

300 primjeraka

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i sveučilišna biblioteka, Zagreb

UDK 949.75

RADOVI 31

/ [uređivački odbor Ivo Goldstein... et al.]. - Zagreb
: Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta, 1998.

– 340 str. ; 24 cm

– Summaries.

ISBN 0353-295X